

«Πώς συσχετίζονται οι αισθήσεις με το σώμα;»
Κοινωνικές αναπαραστάσεις του σώματος
στην Ελλάδα του '90

ΜΑ ΠΩΣ ΣΥΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ με το σώμα;». Η απορία «—απόσπασμα από συνέντευξη γυναίκας τριάντα ενός ετών— προτάσσεται εδώ ως ενδεικτική της αποσύνδεσης μεταξύ αναπαραστάσεων του σώματος και αναφορών στις αισθήσεις, γεγονός που, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, συνδέεται άμεσα με μεταβολές στις κοινωνικές σχέσεις στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Αφού συζητηθούν, κατ' αρχάς, οι δυνατότητες κοινωνιοψυχολογικής προσέγγισης του σώματος μέσω της έννοιας της «κοινωνικής αναπαράστασης», ακολουθεί η παρουσίαση όψεων των αναπαραστάσεων του σώματος με βάση συνεντεύξεις νέων Ελλήνων. Η διερεύνηση των αναπαραστάσεων αυτών, όπως θα δείχτει κατωτέρω, εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας με το ίδιο δείγμα που αφορά στις αναπαραστάσεις της πόλης και ευρύτερα στις σχέσεις με το χώρο.¹ Το δεδομένο αυτό καθιστά δυνατή την εξαγωγή συμπερασμάτων τα οποία, μέσα από τις σχέσεις με το σώμα και τις «εικόνες» του, αφορούν σε ευρύτερες αντιλήψεις και πρακτικές «εξέλιξης» και κοινωνικής ανόδου, «νοσταλγίας» και αντιστάσεων του παρελθόντος, προϊούσης εξατομίκευσης των

1. Ε. Ρίκου, *Parcours des lieux urbains. Construction sociale et subjective de l'expérience urbaine à partir des récits de vie de jeunes habitants d'Athènes*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Laboratoire de Psychologie Sociale, dir. D. Jodelet, Paris 1997.

ατομικών διαδρομών ζωής και ταυτόχρονης συγκρότησης νέων «αλληλεγγυοτήτων» μέσω των αισθήσεων.

Ι. «ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ» ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Όπως είναι γνωστό, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, το ζήτημα της σωματικότητας αναδείχτηκε ως κοινωνικό πεδίο συγκρούσεων αλλά και ανάδυσης νέων συμπεριφορών που υποδεικνύουν ευρύτερες μεταβολές στις νοοτροπίες. Τα «νέα κοινωνικά κινήματα», όπως έχουν χαρακτηριστεί —φεμινιστικά, οικολογικά και άλλα— αμφισβήτησαν ποικιλοτρόπως ορισμένα στερεότυπα σωματικής συμπεριφοράς. Προσέβαλαν έτσι (ενισχύοντας ταυτοχρόνως) κυρίαρχες σήμερα αντιλήψεις για ένα σώμα πάντα «σε φόρμα», που αποτελεί προπύργιο νεότητας και υγείας και χρησιμεύει ως επιβεβαίωση του ελέγχου που ασκεί το ατομικό υποκείμενο ενάντια στη φθορά και στο θάνατο. Για την ακρίβεια, πρόκειται μάλλον περί ψευδαίσθησης ελέγχου της ατομικής βιογραφίας που συντηρείται από κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία εμπλέκονται σε πολύπλοκες, αντιφατικές και αποσπασματικές κοινωνικές σχέσεις.² Σε διάλογο με την κοινωνική πραγματικότητα, πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες επανεξετάζουν σήμερα το ζήτημα της σωματικότητας.³ Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μάλιστα είναι η συστηματική χρήση της αναφοράς στο σώ-

2. U. Beck, U.E. Ziegler, *Μια ζωή δική μας. Περιηγήσεις στην άγνωστη κοινωνία που ζούμε*, νήσος, Αθήνα 2000.

3. Σχεδόν συστηματικά γίνονται πλέον αναφορές στο έργο της M. Douglas, του P. Bourdieu, του M. Foucault, κ.ά. Ωστόσο, ιδωμένο ως μεταφορά του κοινωνικού «όλου» ή ως σωματοποιημένες «δομές που δομούν» (habitus), το ίδιο το σώμα (και ιδιαίτερα η «υλική» του διάσταση) χάνεται εν μέρει μέσα στις ταξινομήσεις ή στη μηχανιστική επανάληψη. Ακόμα και όταν πειστικά διαπιστώνεται η «μικροφυσική» μιας εξουσίας επί των σωμάτων, το σώμα καθεαυτό διαφεύγει καθώς οι «λόγοι» επ' αυτού αποκτούν κυρίαρχη σημασία. Η σωματική βάση των κοινωνικών σχέσεων αποκτά ίσως μεγαλύτερη βαρύτητα στην προ-

μα ως εργαλείου κριτικής κοινωνικών θεωριών, που το είχαν, ως τώρα, παραβλέψει.⁴

Παρόλο που οι σχέσεις με το σώμα θα μπορούσαν να αποτελούν εξαιρετικά πρόσφορο πεδίο για τη διερεύνηση των διαπλοκών ατομικών και κοινωνικών παραγόντων, ελάχιστη φαίνεται να είναι, προς το παρόν, η συμβολή των κοινωνικών ψυχολόγων στο ζήτημα αυτό. Ωστόσο, κατά τα τελευταία χρόνια, η έννοια της «κοινωνικής αναπαράστασης» έχει προσφέρει στην κοινωνική ψυχολογία νέες δυνατότητες διερεύνησης επίκαιρων και συγκρουσιακών θεμάτων, όπως αυτό της σωματικότητας.⁵ Πράγματι, με τη βοήθεια της έννοιας αυτής η D. Jodelet, ειδικότερα, διερεύνησε τις αναπαραστάσεις του σώματος σε διαφορετικές

σέγγιση του N. Elias, σύμφωνα με τον οποίο, όπως γνωρίζουμε, ενδείξεις της εξέλιξης του πολιτισμού συνιστούν κατεξοχήν οι μεταβολές της σωματικής συμπεριφοράς που λαμβάνουν χώρα μέσα σε γενικότερες μεταβολές των συνθηκών διαβίωσης και διαχείρισης της εξουσίας κατά τη διάρκεια της ιστορίας της Δύσης. Το έργο του N. Elias αναδεικνύει με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τρόπο τη διαπλοκή του ατομικού με το κοινωνικό και δίνει ενάυσματα, όσον μας αφορά, για ειδικότερη διερεύνηση του ζητήματος της σωματικότητας από κοινωνιοψυχολογικής πλευράς. Ας προσθέσουμε ότι, με δεδομένες τις παρατηρήσεις αυτές — παρόλο που η συζήτηση σχετικά με τη σημασία της συμβολής των προσεγγίσεων που αναφέρθηκαν δεν εντάσσεται στους στόχους του άρθρου αυτού— η θεωρία των «κοινωνικών αναπαραστάσεων» φάνηκε να προσφέρει ορισμένες νέες προοπτικές στη διερεύνηση της σωματικότητας, παρ' όλους τους περιορισμούς της (θα επανέλθουμε στο θέμα αυτό στα συμπεράσματα της έρευνας).

4. C. Shilling, *The Body and Social Theory*, Sage Publ., London, Thousand Oaks, New Delhi 1997 (1η έκδ. 1993).

5. Διερευνώντας τις «κοινωνικές αναπαραστάσεις» οι κοινωνικοί ψυχολόγοι δίνουν το λόγο στις διαμαδικές σχέσεις, προτρέπουν να αφουγκραστούμε το βόμβο της καθημερινής ζωής, να ακούσουμε τους γύρω μας ανθρώπους να συνομιλούν, να διαπληκτίζονται, να μονολογούν, να διαμορφώνουν μέσα από καταναγκασμούς και επαναλήψεις νέες πραγματικότητες και νέες ταυτότητες, ενδεχομένως εφήμερες, πάντως, όμως, όπως εκείνοι τις εννοούν κατά περίπτωση. Υπενθυμίζουμε ότι, σύμφωνα με τον Moscovici, η διερεύνηση των «κοινωνικών αναπαρα-

χρονικές περιόδους και έδειξε ότι αποτελούν πεδίο έκφρασης όχι μόνο ατομικών ιδιαιτεροτήτων αλλά και κοινωνικών διεργασιών.⁶ Στάσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές σχετικές με την υγεία και την ασθένεια, τη σεξουαλικότητα, τις σχέσεις των δύο φύλων κ.λπ., εκφράζουν υποκειμενικά αιτούμενα ενώ, ταυτόχρονα, μορφοποιούνται ως διακυβεύσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων στο πεδίο των αναπαραστάσεων του σώματος, το οποίο μεταβάλλεται χωρίς να χάνει τη συνοχή του μέσα στο χρόνο.

στάσεων» οδηγεί σε μια «ανθρωπολογία της μοντέρνας κουλτούρας», εφόσον οι συλλογικές αυτές νοητικές κατασκευές είναι «εικόνες» που αποτελούν ίδιον του πολιτισμού μας, όπου η επιστήμη κατέχει προέχουσα θέση σε σχέση με την κοινή λογική. Το «μαστόρεμα» εννοιών οι οποίες, αν δεν γεννώνται πάντοτε στο επιστημονικό πεδίο, σφραγίζονται τουλάχιστον από τον επιστημονικό λόγο και η οικειοποίησή τους από ομάδες ανθρώπων, κατά τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται μια «κοινωνική αναπαράσταση», εκφράζει ευρύτερους, χαρακτηριστικούς σε κάθε πολιτισμικό σύνολο γνωστικούς και πρακτικούς τρόπους διαχείρισης και νοηματοδότησης του κόσμου, ενώ δηλώνει ταυτόχρονα και την ταυτότητα των ομάδων που μοιράζονται μια αναπαράσταση σε μια δεδομένη συγκυρία. Ανάλογα δηλαδή με το πώς «κατασκευάζουν» το εκάστοτε «αντικείμενο» της αναπαράστασης, οι άνθρωποι διαφοροποιούνται και συνδέονται μεταξύ τους, ενώ η υποκειμενική διάσταση της εμπειρίας τους συναρμόζεται και συνδιαμορφώνει τη συλλογική εμπειρία, ερμηνεία και κατανόηση του κόσμου. Παρόλο που οι «κοινωνικές αναπαραστάσεις» διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο ως «επίκαιρες» εικόνες (εφόσον δηλώνουν τη διαχείριση του νέου, της καινούργιας πληροφορίας από την «κοινή λογική») και διαχωρίζονται από την παραγωγή ιδεολογίας, η D. Jodelet αναδεικνύει τις σχέσεις τους με τις νοοτροπίες, καθώς διαπιστώνει ότι η συνάρθρωση εικόνων που συντελείται με κάθε νέο «αντικείμενο» αναπαράστασης, δηλοί αναδόμηση, με όρους της συγκυρίας, αποκρυσταλλωμένων, κατά τη διάρκεια της ιστορίας, εικόνων, δηλαδή αναδιάρθρωση ευρύτερων πεδίων αναπαραστάσεων που αποτελούν την πνευματική κληρονομιά πολιτισμικών συνόλων και ριζώνουν σε μεγάλο βάθος χρόνου.

6. D. Jodelet, «Les représentations du corps, ses enjeux privés et sociaux», στο J. Hainard, R. Kaehr (eds), *Le corps en jeu*, Musée d'ethnographie, Neuchâtel 1983, σσ. 127-140.

Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί, ωστόσο, σε ποιο βαθμό η μελέτη «εικόνων» της κοινής λογικής δίνει πρόσβαση σε πρακτικές με τις οποίες συσχετίζεται το σώμα πρωτίστως.⁷ Το ερώτημα που τίθεται εμμέσως στην περίπτωση αυτή, επ' ευκαιρία του προβλήματος της σωματικότητας, είναι εκείνο που αφορά στη σχέση ανάμεσα στις «κοινωνικές αναπαραστάσεις» και τις πρακτικές. Οπωσδήποτε, όσοι ασχολούνται με τις «κοινωνικές αναπαραστάσεις» υποστηρίζουν ότι έχουν άμεση διασύνδεση με τις πρακτικές, πράγμα που γίνεται φανερό από τον ίδιο τον ορισμό της έννοιας: οι «κοινωνικές αναπαραστάσεις» είναι φαινόμενα κοινής λογικής που στοχεύουν στη γνωστική και πρακτική διαχείριση της καθημερινότητας. Ορισμένοι επιχειρούν να το επιβεβαιώσουν πειραματικά, ωστόσο ένα από τα πειστικότερα εγχειρήματα στηρίζεται, κατά τη γνώμη μας, στη συμμετοχική παρατήρηση και αφορά στην έρευνα της D. Jodelet για τις αναπαραστάσεις της τρέλας.⁸ Ας σημειωθεί μάλιστα ότι οι αναπαραστάσεις της τρέλας μπορούν να γίνουν αντιληπτές και ως αναπαραστάσεις του «άλλου», της ετερότητας όπως ορίζεται σ' ένα δεδομένο πλαίσιο σχέσεων, οι οποίες εκφράζονται υπό όρους που αναφέρονται στη σωματικότητα.

Πιο συγκεκριμένα, μετέχοντας στη ζωή μιας αγροτικής κοινότητας που φιλοξενεί επ' αμοιβή και δίνει εργασία σε ψυχικά ασθενείς με στό-

7. Πράγματι, από την εποχή του πρωτοπόρου στο ζήτημα αυτό M. Mauss, η αναφορά στο σώμα παραπέμπει κατ' αρχάς σε τεχνικές, ρυθμούς, τελετουργίες. Μετά τη συμβολή του P. Bourdieu, όπως προαναφέρθηκε, το σώμα ταυτίζεται με «σωματοποιημένες» πρακτικές που εμμένουν, που αντιστέκονται στην αλλαγή, που καθορίζουν στάσεις και επιλογές πέραν της συνείδησης των δρώντων υποκειμένων. Αλλά ακόμα και όσοι δε συντάσσονται πλήρως με μια τέτοια οπτική δικαιούνται να αναρωτηθούν μήπως η κατεύθυνση ερευνητών, όπως ο E. Goffman, που στόχευσαν αποκλειστικά στη μελέτη μικροσκοπικών κοινωνικών συμπεριφορών στην «πρόσωπο με πρόσωπο» αλληλόδραση της καθημερινής ζωής, είναι πλέον ενδεδειγμένη στην περίπτωση αυτή από την μελέτη «εικόνων» περί των πεπραγμένων ή των πρακτέων.

8. D. Jodelet, *Folies et représentations sociales*, P.U.F., Paris 1989.

χο τη σταδιακή «επανένταξή» τους στην κοινωνία, η Jodelet διαπιστώνει ότι οι οικογένειες των αγροτών κατασκευάζουν τη δική τους «ψυχιατρική» κατάταξη και ερμηνεία του απειλητικού, για την ταυτότητά τους, «άλλου», οργανώνοντας τελικά τον αποκλεισμό του. Χρησιμοποιώντας στοιχεία που προκύπτουν από την επαφή τους με τους «ειδικούς»-ψυχιάτρους κ.λπ., οι «τυπολογίες» αυτών των μη-ειδημόνων στηρίζονται σε μακρόχρονες αντιλήψεις και νοοτροπίες της αγροτικής κοινωνίας σχετικά με την ασθένεια και, ιδιαίτερα, με τη μετάδοσή της. Ουσιαστικά, δηλαδή, «επανενεργοποιούν» αλλά και ανανεώνουν εικόνες του σώματος που οροθετούν ταυτότητες, σχέσεις και όρια του εαυτού με τον άλλον. Οι εικόνες αυτές έχουν άμεση επίπτωση στις πρακτικές, μια και ο φόβος λ.χ. της μετάδοσης της τρέλας, μέσα από υγρά του σώματος, οδηγεί σε καθημερινές τακτικές «κάθαρσης» και διαχωρισμού —υλικά και συγκεκριμένα— των χώρων, των αντικειμένων, των ανθρώπων μεταξύ τους.

Μέσα από την ίδια οπτική η Jodelet θα προχωρήσει αργότερα στη διερεύνηση των αναπαραστάσεων του χώρου, για να διαπιστώσει και σ' αυτήν την περίπτωση πως οι «εικόνες» μιας πόλης είναι, θα λέγαμε, διφυείς, δηλαδή υλικές και χωρικά εκπεφρασμένες, αλλά και νοητικές, κοινωνικά και ιστορικά διαρθρωμένες, συνυφασμένες κάθε φορά με συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης του χώρου, του χρόνου ή της ιστορίας μιας πόλης.⁹ Η D. Jodelet δεν επεξεργάζεται ρητά την ενδεχομένως σωματική διάσταση της συνάρθρωσης μεταξύ υλικού/χωρικού και νοητικού στοιχείου των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η ίδια η πορεία

9. Βλ. επίσης S. Milgram, D. Jodelet, «Psychological maps of Paris», στο H. Proshansky, W.H. Ittelson, L.G. Rivlin (eds), *Environmental Psychology: people and their physical settings*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1976, σσ. 104-124 και D. Jodelet, Las representaciones sociales del medio ambiente, στο L. Iniguez, E. Pol (eds), *Cognition, representacion y apropiacion del espacio. Monografias Psicho-socio-ambientales*, Communication au colloque de Palma de Mallorca, Mars 1989, Publications de la Universitat de Barcelona, Barcelone 1996.

των ερευνών της, όμως, υποδεικνύει ένα καθοδηγητικό νήμα που συνδέει αναπαραστάσεις, ταυτότητες, χώρο, χρόνο και σωματικότητα.

Αντίστοιχες διασυνδέσεις μεταξύ των θεματικών αυτών διαπιστώθηκαν σε έρευνα με θέμα την κοινωνική και υποκειμενική κατασκευή της αστικής εμπειρίας στην Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του '90.¹⁰ Συλλέγοντας αφηγήσεις ζωής νέων μεταναστών στο εσωτερικό και εξωτερικό της χώρας, μελετήσαμε τη συγκρότηση αναπαραστάσεων που σχετίζονται με τον χώρο, τον τόπο, το άστυ, τη μετακίνηση κ.λπ. Αποκτήθηκε, έτσι, μια πρόσβαση σε νοοτροπίες, τρόπους σκέψης και στάσεις ζωής με διαφορετικό βάθος χρόνου και κατέστη δυνατή η απόπειρα μιας χαρτογράφησης ευρύτερων πεδίων κοινωνικών σχέσεων.

Κατά τη διάρκεια των αφηγήσεων, σπανίως υπήρχαν ρητές αναφορές στο σώμα, ωστόσο οι περιγραφές των τρόπων ζωής, οι αναμνήσεις αλλά και οι τοποθετήσεις των συνομιλητών μας σχετικά με διάφορα ζητήματα που ανέκυπταν (πόλη και φύση, εθνική ταυτότητα, κ.λπ.) περιείχαν άφθονες νύξεις στη σωματική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων. Σε γενικές γραμμές διαπιστώθηκε ότι η ατομική διαδρομή του καθενός μετείχε σε μια έντονη κοινωνική κινητικότητα που μεταφραζόταν ως μετατόπιση γεωγραφική προς το κέντρο/ μεγαλούπολη και ως ταυτόχρονη επεξεργασία και μεταβολή συμπεριφορών και νοοτροπιών σύμφωνα με τις αξίες που συνδέονταν με το «κέντρο», το οποίο αποτελεί, όπως γνωρίζουμε, εξαιρετικής βαρύτητας συμβολικό δεδομένο της νεωτερικότητας.¹¹ Σ' αυτού του τύπου τις βιογραφικές διαδρομές αποτυπώθηκαν στρατηγικές κοινωνικής ανόδου, οι οποίες στηρίζονταν κυρίως στη χωρική μετατόπιση καθώς και στην επεξεργασία των «τρόπων» συμπεριφοράς ώστε να εξομοιωθούν με τους «τρόπους» των κατοίκων της μεγαλούπολης. Συνεπώς, η «καλλιέργεια» της σωματικής συμπεριφοράς και γενικά της εικόνας του σώματος, της εμφάνισης, κ.λπ. φαίνεται να έπαιζε ιδιαίτερο ρόλο στις διαδικασίες αυτές.

10. Ε. Ρίκου, *Parcours des lieux urbains*, ό.π.

11. Ε. Ρίκου, «Αθήνα: Αστική πραγματικότητα και ατομική εμπειρία», *Ειρμός*, 2(1999), σσ. 101-122.

Μέσα στις αφηγήσεις ζωής, άφθονα ήταν τα παραδείγματα που αφορούσαν στη διαμόρφωση-«καλλιέργεια» της σωματικής συμπεριφοράς, σε συνδυασμό με τη διαχείριση του χώρου μέσα στο σπίτι, έξω στη γειτονιά, στο σχολείο, στην εργασία, κ.λπ. Σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα συναντήσαμε περιγραφές τέτοιου τύπου: η μάγτρα της αυλής ή η εξώθυρα της πολυκατοικίας διαχώριζε το παιδί της «καλής οικογενείας» από τα υπόλοιπα, το «παιδικό δωμάτιο» είχε τη δική του διακόσμηση ανάλογα με το φύλο και την κοινωνική θέση, το επιτραπέζιο παιχνίδι «γνώσεων» αντικατέστησε τον «πόλεμο» στις αλάνες, το διαφορετικό κούρεμα των μαλλιών συντελούσε στις κοινωνικές διακρίσεις, στο σχολείο ή αλλού κ.λπ. Μια σειρά από αντίστοιχες «λεπτομέρειες» δήλωναν, μέσα στις αφηγήσεις, τον ρόλο της «διαμόρφωσης» της σωματικότητας σύμφωνα με πρότυπα που η οικογένεια επιχειρεί να οικειοποιηθεί, ώστε να επιτύχει την «εξέλιξη» τη δική της και των γόνων της προς το επιθυμητό «κέντρο». Αξιοσημείωτα πολλές ήταν και οι αναφορές σε μυρωδιές, γεύσεις, «ατμόσφαιρες» οικείων χώρων που σηματοδοτούσαν κάποιου τύπου «μαγική» ή απλώς νοσταλγική βίωση τόπων ζωής.

Αποτιμήσαμε, τελικά, τη σημασία των αναφορών στις αισθήσεις στην κατασκευή της αστικής εμπειρίας, δεν κατορθώσαμε, όμως, να προσεγγίσουμε συνολικότερα το ζήτημα της σωματικότητας στην έρευνα αυτή και να συνδέσουμε όλες τις αναφορές μεταξύ τους.¹² Κανείς συνομιλητής μας, εξάλλου, δεν επιχειρούσε να θέσει ρητά και συνολικά το ζήτημα αυτό. Το σώμα, πανταχού παρόν, αν και με αποσπασματικό τρόπο, μέσα στις αφηγήσεις, λάνθανε, θα λέγαμε, συνολικά, της προσοχής των συνομιλητών μας.

Τα δεδομένα όμως που αποκομίσαμε θα μας επιτρέψουν, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, να προχωρήσουμε προς την κατεύθυνση αυτή.

12. Ε. Ρίκου, «Σώμα, χώρος και κοινωνικές αναπαραστάσεις: το ερώτημα των αισθήσεων», *Η Ψυχολογία στο σταυροδρόμι των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σσ. 563-580.

«ΠΩΣ ΣΥΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΣΩΜΑ;»

II. ΟΥΦΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ

Προηγούμενα δεδομένα (όπως οι έρευνες της Jodelet κ.ά.) καθώς και προπαρασκευαστικές συνεντεύξεις υποδείκνυαν εξαρχής ότι το σώμα παίζει, ενδεχομένως, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αστικής εμπειρίας. Οι πρώτες αφηγήσεις που συλλέξαμε μας το επιβεβαίωσαν κι έτσι, σταδιακά, θέσαμε συστηματικά το ερώτημα «ποια είναι η σχέση σας με το σώμα σας;» προς το τέλος των αφηγήσεων ζωής πενήντα-τεσσάρων ανδρών και γυναικών. Το ερώτημα αυτό βοήθησε να συνοψίσουμε τις αναφορές και να διερευνήσουμε, εκ των υστέρων, το ζήτημα των κοινωνικών αναπαραστάσεων του σώματος ως αυτόνομη προβληματική, η οποία όμως δεν παύει να νοηματοδοτείται από τα αποτελέσματα της ευρύτερης έρευνας.¹³

Η επιλογή του δείγματος εκφράζει υποθέσεις μιας γενικότερης έρευ-

13. Πρόκειται, εδώ, για διερεύνηση «όψεων» των αναπαραστάσεων αυτών εφόσον είναι προφανές ότι δεν πρόκειται για εξαντλητική ερευνητική προσέγγιση του ζητήματος. Το ερώτημα που τέθηκε καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο συζητήθηκε (αφηγήσεις ζωής με θέμα την εμπειρία των χώρων) δεν επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι επιτύχαμε πλήρη και αυτόνομη διερεύνηση αυτής της προβληματικής. Πιστεύουμε όμως ότι διευκολύνεται μια πρώτη προσέγγιση των αναπαραστάσεων του σώματος λόγω ακριβώς της δυνατότητας που έχουμε να τις εντάξουμε και να τις ερμηνεύσουμε μέσα στο ίδιο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων όπου παράγονται και μάλιστα, όπως αυτό αναδύεται μέσα από τις ίδιες αφηγήσεις ζωής από τις οποίες προκύπτουν και οι απαντήσεις στο ερώτημα για το σώμα. Δεν συμπεριλάβαμε τις απαντήσεις στην ανάλυση περιεχομένου των αποτελεσμάτων της έρευνας που αποτέλεσε τη βάση της διδακτορικής διατριβής, διότι θελήσαμε να διατηρήσουμε τη δυνατότητα να τις εξετάσουμε αυτόνομα, ώστε να αποκτήσουμε συνεκτικότερη αντίληψη του ζητήματος και να επιχειρήσουμε διασυνδέσεις με την εμπειρία του χώρου συνολικά. Το δείγμα (54 άτομα, 27 γυναίκες και 27 άνδρες) είναι μικρότερο από το δείγμα της ευρύτερης έρευνας για την αστική εμπειρία (57 άτομα). Δεν λάβαμε υπόψη τρεις περιπτώσεις συνομιλητών μας οι οποίοι δεν απάντησαν στο ερώτημα σχετικά με το σώμα.

νας, σύμφωνα με τις οποίες θεωρήθηκε σκόπιμο όλοι οι συνομιλητές μας, ηλικίας εικοσιπέντε με τριανταπέντε χρονών, να έχουν την εμπειρία της μετακίνησης, αλλά και εμπειρία ζωής (για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα) στην Αθήνα. Επίσης, διαφορές κοινωνικοοικονομικής προέλευσης στο εσωτερικό των μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων, που επιχειρήσαμε να μελετήσουμε, σηματοδοτούνται στο δείγμα από διαφορές τόπου γέννησης: το ένα τρίτο του δείγματος έχει γεννηθεί σε χωριό, το ένα τρίτο σε μεσαία πόλη της Ελλάδας (Πάτρα, Βόλο κ.λπ.) ή στη Θεσσαλονίκη και το ένα τρίτο έχει γεννηθεί στην Αθήνα.¹⁴

Η έρευνα έδειξε ότι η διαφοροποίηση του δείγματος με βάση τον τόπο γέννησης ήταν σε μεγάλο βαθμό επιτυχής, καθώς αποδείχτηκε ότι αντιστοιχεί σε γενικότερες διαφορές αντιλήψεων και συμπεριφορών. Δεδομένου ότι, μέσω ενός «αντικειμένου» κοινωνικής αναπαράστασης, αναζητούμε στοιχεία προσδιορισμού ταυτοτήτων ατόμων και ομάδων σε

14. Όσον αφορά στην προέλευση και στην ηλικία του δείγματος, αξ σημειωθούν τα ακόλουθα: η πλειονότητα των Αθηναίων της εποχής ανήκει στα μεσαία κοινωνικο-οικονομικά στρώματα (Ν. Πανταζίδης Κ. Κασιμάτη, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1984), η ηλικιακή κατηγορία αντιπροσωπεύει όσους έχουν γεννηθεί μετά τη ριζική μεταβολή του προσώπου της πόλης κατά τη δεκαετία του '50 (για τους οποίους διαθέτουμε και ερευνητικά δεδομένα που μας πληροφορούν για τη διαχείριση του χρόνου, τις διαπροσωπικές σχέσεις, κ.λπ., βλ. Ο. Γαρδίκη, Χ. Κελπέρης, Α. Μουρίκη κ.ά., *Νέοι: Διάθεση χρόνου-διαπροσωπικές σχέσεις*, Ε.Κ.Κ.Ε., τ. 2, Αθήνα 1988), ενώ σύμφωνα με την Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (J. Lambiri-Dimaki, *Social stratification in Greece, 1962-1982. Eleven essays*, Sakkoulas, Athens 1983) θα ήταν χρήσιμο, για να αποδώσουμε την καινούργια κοινωνική πραγματικότητα του τόπου, όπως διαμορφώθηκε μετά την τελευταία αγροτική έξοδο, να προσεγγίσουμε τις σχέσεις της αστικής με την αγροτική Ελλάδα με βάση όχι πλέον μια διχοτομία μετὰξὺ χωριού/ μητρόπολης αλλά μέσω τριών όρων: χωριό/ επαρχιακή πόλη/ μητρόπολη (Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση και το επάγγελμα όσων μετείχαν στην έρευνα αυτή, βλ. Ε. Ρίκου, *Parcours des lieux urbains*, ό.π., σσ. 83-93).

σχέση με το «αντικείμενο» αυτό, μένει να διαπιστώσουμε, κατά πόσον οι διαφοροποιήσεις αυτές επαληθεύονται στην περίπτωση των αναπαραστάσεων του σώματος.¹⁵

Στη συνέχεια, θα πραγματευτούμε όσα ρητά μας δήλωσαν οι συνομιλητές μας για τις σχέσεις τους με το σώμα στο τέλος των αφηγήσεων ζωής.

II.α. Ένα σώμα «σε φόρμα»

II.α. 1. Κοινές θεματικές που συνθέτουν την «εικόνα» του σώματος: η σημασία των πρακτικών για τη διατήρηση της «φόρμας»

Πρακτικές για τη διατήρηση της «φόρμας»

Το πρώτο σημείο που οφείλουμε να υπογραμμίσουμε είναι η καθοριστική σημασία που αποδίδουν οι συνομιλητές μας σε σωματικές πρακτικές, ιδιαίτερα στις πρακτικές εκείνες που κρατούν το σώμα σε «φόρμα» τόσο από την άποψη της εμφάνισης όσο και από την άποψη της υγείας.

Χαρακτηριστικό είναι ότι η ερώτηση «ποια είναι η σχέση σας με το σώμα σας;» γίνεται κατανοητή, άμεσα και αυθόρμητα, από πολλούς ως μια ερώτηση που αναφέρεται στη γυμναστική, στον αθλητισμό, στην άσκηση γενικότερα. «*Πάντα με απασχολούσε αυτό το ζήτημα, το σώμα. Γιατί δεν έκανα πάντα αθλητισμό*» απαντά η Β.Μ., 29 ετών, από-

15. Με δεδομένη την «κυκλική» κατά κάποιον τρόπο λογική των κοινωνικών αναπαραστάσεων, όπου οι ταυτότητες των ομάδων καθορίζονται από τις αναπαραστάσεις τους και αντίστροφα, αναδεικνύουμε μια λογική κοινωνικής κατασκευής «αντικειμένων» όπως το άστυ ή το σώμα, μέσα στα πλαίσια κοινωνικών σχέσεων, έτσι όπως προκύπτουν με βάση συγκεκριμένη δειγματοληψία. Όπως το αντιλαμβανόμαστε, σε τέτοιου τύπου έρευνες τα αποτελέσματα είναι αντιπροσωπευτικά, δηλαδή δίνουν πρόσβαση σε ευρύτερες νοοτροπίες στο βαθμό που κατορθώνουμε να αναδείξουμε γενικότερους τρόπους χρήσης κοινωνικών κατηγοριών σκέψης και διαμόρφωσης εικόνων που εκφράζουν αντίστοιχα τρόπους διάκρισης και συγκρότησης ταυτοτήτων.

φοιτος γαλλικής φιλολογίας, από το Αργος. Θίγονται, επίσης, ζητήματα διατροφής (ελέγχου του βάρους, υγιεινή διατροφή κ.λπ.) και συνηθειών («υγιεινές» ή «κακές» συνήθειες, όπως το κάπνισμα, το ποτό, κλπ.) αλλά και θέματα εμφάνισης (να είναι κανείς «σε φόρμα», να «φροντίζει» το σώμα ή/και το πρόσωπο, να ντύνεται καλά, κ.λπ.). Ο Η.Λ., 29 ετών, δάσκαλος, από τη Λαμία, απαντά: «Όσον αφορά το σώμα μου, νιώθω σχετικά υγιής... Μικρός ήμουν παχουλός, ολοστρόγγυλος, αγύμναστος. Αρχισα να το φροντίζω στην εφηβεία, προσπάθησα να αδυνατίσω, να σχηματοποιήσω το σώμα μου με τη γυμναστική, να προσέχω το βάρος μου».

Πράγματι, η «σχηματοποίηση» του σώματος, όπως λέει ο συνομιλητής μας, ή μάλλον ο «έλεγχός» του, φαίνεται να αποτελεί πρωτεύον ζήτημα για τα κοινωνικά υποκείμενα στην έρευνα αυτή.

Η «αισθητική» της ταυτότητας

Το αμέσως επόμενο ζήτημα που αξιολογείται ως σημαντικό από τους περισσότερους συνομιλητές μας και συνδέεται με τις σωματικές πρακτικές διατήρησης της «φόρμας», που προαναφέραμε, είναι η εκδήλωση μέσω του σώματος χαρακτηριστικών ατομικών και κοινωνικών που ορίζουν τις επιλογές, την προσωπικότητα, την «ταυτότητα» του καθενός. Συναφής είναι και η συχνή αναφορά σε πρότυπα συμπεριφοράς ή εμφάνισης και σε κανόνες αισθητικής είτε για να δικαιολογήσει τη συμμόρφωση με τις νόρμες είτε για να στοιχειοθετήσει κριτική ή να εκφράσει σύγκρουση.

Η θεματική αυτή συνδέεται με την προηγούμενη: η σημασία της σωματικής άσκησης, επί παραδείγματι, δικαιολογείται συχνά με αναφορά σε κανόνες «αισθητικής» που διέπουν τις σημερινές κοινωνικές σχέσεις, τις σχέσεις των δύο φύλων κ.λπ. Η εικόνα «προς τα έξω» του καθενός, η «δημόσια» εικόνα του —από σωματική άποψη— οφείλει να είναι «καλλιεπής», επεξεργασμένη κατάλληλα σύμφωνα με τις αξίες της εποχής, τη μόδα, την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει και το φύλο του, όπως το εκφράζει χαρακτηριστικά η Φ.Ζ., 34 ετών, ιδιωτική

υπάλληλος, από την Αθήνα: «*Η γνωριμία μου με το σώμα μου είχε στοιχεία άρνησης, λόγω της εκπαίδευσής μου από το σπίτι.. Δεν λερωνόμουν επειδή ήμουν κορίτσι, καθόμουν με ορισμένο τρόπο, όχι με ανοιχτά τα πόδια, έτσι κάθομαι ακόμα και μόνο όταν είμαι εξοργισμένη και πρέπει να παίζω αντρικό ρόλο κάθομαι αλλιώς (...)* Αργότερα, μέσα από την κατασκευή του ρούχου ήταν ένας τρόπος να δηλώσω μια καινούργια ταυτότητα.(...) Το 'έτοιμο' το είχα πάντα υπό αμφισβήτηση, και στις διαπροσωπικές μου σχέσεις μέσα στο χρόνο και με άντρες και με γυναίκες, είναι μια αρχή δική μου που ξεκινάει από τον τρόπο που θα μπω στο λεωφορείο μέχρι την ερωτική επιλογή που θα έχω».

Δευτερεύουσας σημασίας θεματικές είναι οι ακόλουθες:

Απόλαυση, φροντίδα

Ορισμένοι αναφέρονται¹⁶ στην εμπειρία της «απόλαυσης» από τις σχέσεις με το σώμα, από την άσκηση, τις αισθήσεις, τον ερωτισμό ή (σπανίως) τη σεξουαλικότητα, αλλά και την τέχνη, την καλλιέργεια του «γούστου», τις διάφορες πρακτικές της καθημερινής ζωής (πχ. το μαγείρεμα). Ο Α.Κ., 27 ετών, Αθηναίος σπουδαστής αρχιτεκτονικής στο Παρίσι, λέει χαρακτηριστικά: «*Στην καθημερινή ζωή ενδιαφέρομαι για τις μυρωδιές, τις γεύσεις, τα επεξεργάζομαι, τα πάντα!(...) Μου αρέσει να έχω ένα σώμα που του δίνεις μια οποιαδήποτε διαταγή και ξέρεις ότι το σώμα θα αντιδράσει με τον καλύτερο τρόπο, με σιγουριά. Ένα κορμί που δουλεύει καλά είναι μια απόλαυση!*»

Κάποιοι άλλοι ενδιαφέρονται για τη «φροντίδα» του σώματος.¹⁷

16. Η αναφορά σε ένα ζήτημα, εν προκειμένω στην απόλαυση, εννοείται πάντοτε είτε ως θετική είτε ως αρνητική, π.χ. ως παράπονο για την έλλειψη απόλαυσης, την αδυναμία να γευτεί κανείς κάποιες χαρές επειδή «έχει χάσει την ευαισθησία του», «δεν έχει χρόνο» κ.λπ.

17. Αυτή η προβληματική σχετίζεται με το ενδιαφέρον για την «άσκηση» ως διαδικασία «καλύτερευσης» της σωματικής κατάστασης, αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν.

«Φροντίζει» κανείς το σώμα για να είναι σε καλή φυσική κατάσταση, ή προσπαθεί να μην το «παραμελεί», να μην το καταπονεί, να μην υπερβαίνει τα όρια των φυσικών του ικανοτήτων. Ο Γ.Λ., 29 ετών, Αθηναίος φοιτητής πολιτικών επιστημών στο Παρίσι, σχολιάζει: «Τα δύο τελευταία χρόνια αφέθηκα και η φύση με τιμώρησε, ήταν μια περίοδος παραμέλησης του σώματος και σιγά-σιγά φαίνεται. Όμως ο αθλητισμός με την προσοχή στο σώμα δεν πάνε απαραίτητα μαζί, π.χ. οι δρομείς αντοχής γίνονται σκελετωμένοι, είναι σαν τα παιδιά της Μπιάφρας, αυτό δεν επιφέρει κάτι καλό στο σώμα, δεν σημαίνει αυτό να το φροντίζεις».

Ιδεολογικές, κοινωνικές, θρησκευτικές συνιστώσες

Μικρής σημασίας είναι, γενικότερα, η αναφορά σε οιοδήποτε τύπου ιδεολογική συνιστώσα. Πολύ λίγοι είναι εκείνοι που θίγουν προβλήματα σχετικά με την κοινωνική, θρησκευτική ή άλλη σημασία του σώματος.¹⁸

Διάσπαρτες αναφορές γίνονται στο θέμα του «δυσμού» μεταξύ σώματος και ψυχής, πνεύματος, συνείδησης, ή άλλης «άυλης» διάστασης, χωρίς να αναπτύσσονται όμως ιδιαίτερα από τους συνομιλητές μας. Η Α.Γ., 27 ετών, από την Αθήνα, φοιτήτρια δημοσιογραφίας στο Παρίσι, δηλώνει επίσης: «Στην αρχή σκεφτόμουν πόσο καλύτερα θα μπορούσα ν'αναπτύξω το πνεύμα μου απ' ό,τι το σώμα μου (...) Τώρα μου αρέσει να βάζω το σώμα μου σ' όλες τις καταστάσεις. Αυτό που θέλω να το αντιμετωπίσω πνευματικά, θέλω να το αντιμετωπίσω και με το σώμα μου».

18. Πρέπει να υπογραμμίσουμε για άλλη μια φορά ότι μια έρευνα που θα στόχευε αποκλειστικά στις αναπαραστάσεις του σώματος θα μπορούσε να διακρίνει διαφορετικές, συνθετότερες στάσεις και αντιλήψεις απ' ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση αυτή, δεδομένων και των συνθηκών διεξαγωγής της. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι η εικόνα που διαγράφεται εδώ, δεν απεικονίζει χαρακτηριστικά της ελληνικής πραγματικότητας στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Η αναφορά στο δίπολο «φύση/ πόλη» (ή πολιτισμός) είναι συναφής με την προηγούμενη, αλλά εκφράζει ιδιαίτερα το πρόβλημα της σχέσης με το σώμα μέσα στην πόλη, σε συγκεκριμένες συνθήκες καθημερινής διαβίωσης που θεωρούνται συχνά προβληματικές ενώ σπάνια προεκτείνεται και σε γενικότερα ερωτήματα συναφή με την ανθρώπινη φύση και τις ανάγκες της.¹⁹ Η Τ.Β., 25 ετών, Αθηναία φιλόλογος, δηλώνει: «Νιώθω πολύ καλύτερα στην εξοχή, πιο ελεύθερη, πιο χαλαρή, πιο υγιής. Εδώ συχνά το χάνω αυτό, δεν ξέρω αν είναι η μόλυνση, είναι και το ψυχοσωματικό του άγχους, με το που βρίσκεσαι στην Αθήνα αρχίζει κάπως να σε επηρεάζει. Μια δυσαρέσκεια, με το χώρο, με την έλθειψη κάποιων προσωπικών πραγμάτων, φυσικών». Για την Δ.Β., 36 ετών, μεταφράστρια, από την Αθήνα, «Το τοπίο(από το παράθυρό μου) με ξεκουράζει πολύ, μπαίνει μέσα μου (...) Ο λόγος που μου αρέσει η φύση είναι πάντα η εσωτερική σύνδεση που έχω με τα πράγματα, να νιώθω πράγματα εσωτερικά και όχι τόσο να κυνηγάω όλ' αυτά που συμβαίνουν μέσα στην πόλη».

Ελάχιστοι μιλούν για «καταπίεση» εκ μέρους της «κοινωνίας», της οικογένειας, κ.λπ. όσον αφορά στις σχέσεις τους με το σώμα. Η Ρ.Κ., 31 ετών, νομικός, από χωριό της Βοιωτίας, σχολιάζει: «Δεν μιλούσα ποτέ για το σώμα μου. Ίσως από μικρή, που δεν έπρεπε να φοράμε κοντά, η γιαγιά έλεγε: τί ειν' αυτό! Μάλλον είχα καταπιεσμένη σεξουαλική ζωή. Δεν θεωρώ ότι έχω καλό σώμα, αλλά φοράω κοντά, πάντα με αξύριστα πόδια, δεν έχω κόμπλεξ! Αλλά πάνω στην ερωτική ζωή έχω το κόμπλεξ, δεν θα μπορούσα να μιλήσω άνετα γι' αυτά που θέλω».²⁰

19. Οι αναφορές αυτές είναι αριθμητικά ελάχιστες, αν σκεφτούμε ότι το ερώτημα για το σώμα τίθεται στους συνομιλητές μας στο τέλος μιας αφήγησης όπου τους είχε ζητηθεί να δώσουν έμφαση στη σχέση τους με τους χώρους και δη τους αστικούς. Το γεγονός αυτό (χωρίς να είναι το μόνο), υποδεικνύει την αυτονομία των αναπαραστάσεων που διερευνούμε εδώ ως προς την ευρύτερη έρευνα.

20. Η (ελάχιστα διαδεδομένη στο δείγμα μας) αντίληψη περί «καταπίεσης»

Παρατηρούμε ότι, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, η αναφορά στη σεξουαλικότητα δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων του σώματος στο δείγμα μας (τουλάχιστον όχι ως άμεση και ρητή αναφορά).²¹ Οι αναφορές που υπάρχουν στο «χρόνο», στην ηλικία, στη φθορά του σώματος, στο φόβο της «ασθένειας»,²² αλλά και στο σώμα ως μέσο «έκφρασης» (μέσω του χορού, επι παραδείγματι), στην «αξιοποίηση» του σώματος —«υποζυγίου» ή «κινητήρα»— και της «ενέργειάς» του εκφράζουν ιδιαιτερότητες της κάθε αφήγησης και δεν παίζουν σημαντικό ρόλο στη συνολικότερη συγκρότηση των αναπαραστάσεων που μας ενδιαφέρουν.

Ένα «αποσπασματικό» σώμα

Συνολικά, ελάχιστοι είναι εκείνοι που αναπτύσσουν έναν ολοκληρωμένο συλλογισμό σε σχέση με το σώμα. Ο Ν.Δ. 29 ετών, Αθηναίος φοιτητής οικονομικών, αποτελεί μια τέτοια εξαίρεση. Οργανώνει σε μεγάλο βαθμό την αφήγηση της ζωής του γύρω από τις σχέσεις του με το σώμα, καθώς ο,τιδήποτε σχετίζεται μ' αυτό τον απασχόλησε, κυρίως από την εφηβεία του και μετά, ως αντίδραση σε ένα συντηρητικό οικογενειακό

συνδέεται χαρακτηριστικά με έννοιες όπως «κόμπλεξ» και φαίνεται να παραπέμπει σε ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό υπόβαθρο που επεξηγεί το βίωμα της σωματικότητας με συνδυασμένη αναφορά στη σεξουαλικότητα, την κοινωνική συμπεριφορά και τις ψυχικές διεργασίες (υπόβαθρο που εκφράζει ιδεολογικές αντιπαράθεσεις των τελευταίων δεκαετιών, με αναφορές στην ψυχανάλυση, κ.λπ.).

21. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι εκφράζεται έμμεσα, μέσω της σημασίας της εμφάνισης επί παραδείγματι, όμως κανείς συνομιλητής μας δεν συνδέει, ρητά ή έμμεσα, τις δύο αυτές διαστάσεις της σωματικότητας. Μόνο ένας διάχυτος ερωτισμός βρίσκει πεδίο έκφρασης τη φύση, την απόλαυση που νιώθει κανείς στη θάλασσα, στις διακοπές κ.λπ., παραπέμπει δε μάλλον στη σχέση με τις αισθήσεις (στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια).

22. Η «ισοροπία» στη σχέση με το σώμα, το ενδιαφέρον για την «υγεία» και ο φόβος της αρρώστιας συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με τις πρακτικές διατήρησης της «φόρμας» που προαναφέραμε, χωρίς να αναπτύσσονται ευρύτερα.

«ΠΩΣ ΣΥΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΣΩΜΑ;»

περιβάλλον που τον κατηύθυνε προς τη θρησκεία και τις καθαρά διανοητικές ενασχολήσεις. Ενδιαφέρεται και αυτός για τη σωματική άσκηση, όμως, η ενασχόληση με τη γυμναστική και μάλιστα με τις πολεμικές τέχνες παραπέμπει, στην περίπτωση του, σε μια συνολικότερη «κοσμοθεωρία», όπως λέει ο ίδιος, που έχει επιλέξει και τον χαρακτηρίζει.

Συνοψίζοντας, η αποσπασματικότητα των εικόνων και η έμφαση στην πρακτική διαχείριση του σώματος φαίνεται να χαρακτηρίζουν στο σύνολό της, με ελάχιστες εξαιρέσεις, την προσέγγιση των συνομιλητών μας.

Π.α.2. Διαφοροποιήσεις σε σχέση με το κοινωνικό φύλο και την προέλευση του δείγματος: ένα σώμα «σε φόρμα» ενδιαφέρει κυρίως όσους προέρχονται από «μεσαίου» μεγέθους ελληνικές πόλεις

Ορισμένες θεματικές διαφοροποιούν έντονα άνδρες και γυναίκες μεταξύ τους. Οι άνδρες «φροντίζουν» ιδιαίτερα το σώμα τους, δεν θέλουν να το «καταπονήσουν», συνδέουν τη σχέση τους με το σώμα με την «απόλαυση», την ικανοποίηση που αντλεί κανείς απ' αυτό περισσότερο απ' ό,τι οι γυναίκες, χωρίς να οδηγούνται σε πολύπλοκες ιδεολογικές επεξεργασίες στο ζήτημα αυτό.²³ Αντίθετα, οι γυναίκες ενδιαφέρονται να αναδείξουν συγκρούσεις ανάμεσα στο σώμα/πνεύμα και τη φύση/«πόλη»-πολιτισμό και γενικότερα επιχειρούν μια περισσότερο διανοητική ή «ιδεολογική» διαχείριση της σωματικότητας. Ταυτόχρονα, όπως ήταν αναμενόμενο, φαίνεται να καταφεύγουν, γενικά, περισσότερο σε πρακτικές διατήρησης της «φόρμας» για να «καλυτερεύσουν» τον εαυτό τους σύμφωνα με τα τρέχοντα «πρότυπα», την «αισθητική» κ.λπ. χωρίς όμως να αντλούν άμεσα ευχαρίστηση από την άσκηση αλλά και συνολικότερα από τις σχέσεις τους με το σώμα τους (όπως, αντίθετα, αρκετοί άνδρες).

23. Οι αναφορές ανδρών στη θεματική της «φροντίδας» του σώματος και της «απόλαυσης» είναι σχεδόν τετραπλάσιες από αυτές των γυναικών.

Το φύλο, ωστόσο, δεν παίζει καθοριστικό ρόλο ως διαφοροποιητικός παράγων αναπαραστάσεων στο δείγμα μας παρά στο βαθμό που «χρωματίζει» με ιδιαίτερο τρόπο μια λογική διάκρισης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (με βάση την προέλευση και την κοινωνική τους κινητικότητα). Η κυρίαρχη, στο δείγμα μας, θεματική των πρακτικών άσκησης, υγιεινής, διατήρησης της «φόρμας» του σώματος φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα την ευρύτερη ομάδα²⁴ συνομιλητών μας που προέρχονται από μεσαίες πόλεις. Συνδέεται με τη σημασία που αποδίδεται στην «ταυτότητα» (ως ατομική ιδιαιτερότητα), στην ανάδειξη προσωπικών ικανοτήτων, καθώς και στη «δημόσια εικόνα» καθενός. Συνάδει με έλλειψη ευρείας, ιδεολογικού τύπου, επεξεργασίας της θεματικής της σωματικότητας και περιορισμένης σημασίας ή και παντελούς έλλειψης αναφοράς στην απόλαυση, στη σεξουαλικότητα, στη «φυσική» σχέση με το σώμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες είναι εκείνες που εκφράζουν τις πλέον χαρακτηριστικές όψεις των αναπαραστάσεων της ομάδας αυτής.

Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι οι αναφορές σε ζητήματα ταυτότητας ή προτύπων αυξάνονται όσο αυξάνεται ο βαθμός αστικοποίησης: οι Αθηναίοι, άνδρες και γυναίκες, χαρακτηρίζονται από αυξημένο ενδιαφέρον για ζητήματα ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας και φαίνεται να

24. Παρόλο που δεν είναι δυνατόν, εδώ, να αναπτύξουμε περαιτέρω το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών ομάδων με βάση την προέλευση (βλ. Ε. Ρίκου, *Parcours des lieux urbains*, ό.π.), πρέπει να σημειωθεί ότι η αρχική διάκριση του δείγματος σε τρεις ισάριθμες ομάδες αναδιαρθρώνεται με βάση τα αποτελέσματα. Προκύπτει ότι η πλειοψηφία μοιράζεται αναπαραστάσεις και συμπεριφορές των οποίων οι πλέον χαρακτηριστικοί αντιπρόσωποι και των δύο φύλων προέρχονται από μεσαίες πόλεις. Με την έννοια αυτή μιλάμε για «ευρύτερη ομάδα» των μεσαίων πόλεων (η οποία περιλαμβάνει άτομα που κατάγονται τόσο από χωριά όσο και από την Αθήνα). Δύο μειοψηφίες που μοιράζονται αναπαραστάσεις αντιθετικές αλλά και συμπληρωματικές μεταξύ τους τοποθετούνται στους δύο ακραίους πόλους, αντιπροσωπεύουν δηλαδή από τη μια, την ομάδα που προέρχεται από χωριά και μικρές κωμοπόλεις, και από την άλλη, αυτήν που προέρχεται από την πρωτεύουσα.

«ΠΩΣ ΣΥΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΣΩΜΑ;»

συνειδητοποιούν εντονότερα τον «κοινωνικό» παράγοντα στο ζήτημα της σωματικότητας, καθώς ενδιαφέρονται πολύ περισσότερο για πολιτισμικές ή/και κοινωνικές ιδιαιτερότητες και συχνά εκφράζονται κριτικά ως προς τα «πρότυπα» που καθορίζουν τις συμπεριφορές (πράγμα που συμβαίνει πολύ λιγότερο σε όσους προέρχονται από μεσαίες πόλεις). Το ζήτημα της εμφάνισης αποκτά σ' αυτούς κάποια αυτονομία σε σχέση με την άσκηση, ενώ αναφέρονται συχνότερα στο θέμα της σεξουαλικότητας

Τα άτομα που ασχολούνται λιγότερο απ' όλους με την άσκηση έχουν κυρίως αγροτική προέλευση. Ενδιαφέρονται περισσότερο για ζητήματα «υγείας» και για την άμεση, σωματική σχέση τους με τη «φύση», ενώ τείνουν να θέσουν ευρύτερα ιδεολογικού τύπου θέματα με αφορμή το σώμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι άνδρες της ομάδας αυτής δείχνουν ιδιαίτερη φροντίδα για την εμφάνισή τους, για τον έλεγχο του βάρους τους, κ.λπ. ενώ δυσκολεύονται να καταφύγουν στην άσκηση.

II.β. Σώμα και αισθήσεις: αποσύνδεση

Ένα ενδιαφέρον και μη αναμενόμενο αποτέλεσμα της πραγμάτευσης των αναπαραστάσεων του σώματος, στο ίδιο δείγμα για το οποίο διαθέσαμε αφηγήσεις ζωής, αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, η αποσύνδεση των αναφορών στο σώμα απ' αυτές που σχετίζονται με τις αισθήσεις.

Πράγματι, παρόλο που μυρωδιές, γεύσεις, κ.λπ. αναφέρονται συχνά ως σημαντικά στοιχεία της αστικής εμπειρίας κατά τη διάρκεια των αφηγήσεων, όταν το ερώτημα αφορά ρητά στο σώμα, οι συνομιλητές μας προσανατολίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στις πρακτικές διατήρησης της «φόρμας» που προαναφέρθηκαν και ξεχνούν τις αναφορές αυτές. Χρειάζεται η υπενθύμιση από τον ερευνητή ώστε να ανακύψει τελικά το θέμα των αισθήσεων. Μάλιστα, ακόμα κι όσοι ανταποκρίνονται, αναπτύσσοντας μακροσκελώς το ζήτημα των αισθήσεων, εξακολουθούν να μη θεωρούν συνδεδεμένες τις αισθήσεις με το σώμα.

Παρόλο που οι συνομιλητές μας, ανεξαρτήτως προέλευσης, σπανίως συνδέουν αυθόρμητα τις δύο θεματικές, υπάρχουν ελάχιστες ατομικές περιπτώσεις που συνειδητοποιούν την αποσύνδεση αυτή μεταξύ σώματος και αισθήσεων και αναφέρονται ρητά σ' αυτήν, ο καθένας με τον τρόπο του. Χαρακτηριστική ήταν η απορία η οποία προαναφέρθηκε, της Ε.Π., 31 ετών, ψυχολόγου, από την Αθήνα, και η οποία υποδεικνύει ότι ο συσχετισμός σώματος και αισθήσεων δεν είναι σε καμία περίπτωση προφανής. Η Δ.Μ., 34 ετών, από χωριό της Μεσσηνίας, που εργάζεται στον κινηματογράφο, συσχετίζει αντιθετικά σώμα και αισθήσεις ως εξής: «Με το σώμα μου... δεν θα έλεγα ότι είμαι πολύ αθλητικός τύπος. Είμαι πιο πολύ της αφής, μ'αρέσει φοβερά ν'αγγίζω, ν'ακουμπάω, το άλλο φύλο αλλά και τις φίλες μου».

Γιατί όμως σώμα και αισθήσεις δεν συνδέονται μεταξύ τους στις αναπαραστάσεις των συνομιλητών μας; Μια πρώτη απάντηση προκύπτει από τις αντίθετες στάσεις απέναντι στα δύο ζητήματα.

II.β.1. Αντιθέσεις στάσεων απέναντι στο σώμα και στις αισθήσεις

Σώμα: Μεταβαλλόμενη ή αρνητική στάση, αποστασιοποίηση

Αισθήσεις: Θετική στάση, μη-αποστασιοποίηση

Διαπιστώνουμε ότι οι στάσεις απέναντι στο σώμα χαρακτηρίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τη μεταβολή, τη σύγκρουση, την άρνηση. Όσοι δηλώνουν πως είχαν και έχουν θετική σχέση με το σώμα τους αποτελούν μειοψηφία. Κάποιοι αναφέρονται σε μια πλήρως αρνητική στάση ή δηλώνουν αδιαφορία. Οι περισσότεροι αναφέρονται σε μια σειρά αλλαγών στη σχέση τους με το σώμα τους, η οποία συνήθως εμφανίζεται αρχικά ως κακή έως πολύ κακή και φαίνεται να καλυτερεύει εφόσον πληρούνται κάποιες προϋποθέσεις (κυρίως, εφόσον ασκείται κανείς), μπορεί όμως να καταστεί και πάλι προβληματική, αν αλλάξουν οι συνθήκες. Έτσι, η Β.Π., 27 ετών, γιατρός, από την Καλαμάτα δηλώνει: «Κατά καιρούς έχω καλή σχέση με το σώμα μου, αλλά πολύ εύκολα γυρίζει αυτό, αντιστρέφεται. Όταν παχαίνω, πολύ γρήγορα δεν μ'α-

ρέσει». Ενώ ο Κ.Η., 29 ετών, ηθοποιός, από την Θεσσαλονίκη, αναγνωρίζει πώς «στη σχέση μου με το σώμα μου υπάρχουν κάποια προβλήματα άλυτα, που δεν έχουν φύγει με τον καιρό, δηλαδή σε βαθμό που να μην υπάρχουν». Σε γενικές γραμμές, οι σχέσεις με το σώμα βιώνονται ως σχετικά ευμετάβλητες και, πάντως, αναδεικνύουν συγκρούσεις με διάρκεια.

Η αντιμετώπιση των αισθήσεων βρίσκεται στον αντίποδα αυτής του σώματος, δηλαδή κυριαρχεί η θετική και η πολύ θετική στάση, ενώ δεν υπάρχει ούτε ένας που να δηλώνει αρνητική σχέση με τις αισθήσεις στο σύνολό τους. Όπως λέει ο Σ.Π. 32 ετών, δημοσιογράφος, από χωριό της Κοζάνης, «είναι σημαντικό για μένα να μπορώ να βλέπω, να μπορώ να νιώθω, το καταλαβαίνεις αυτό; Να συμμετέχουν αν είναι δυνατόν και οι πέντε αισθήσεις σ' αυτό που κάνω. Είναι σημαντικό για μένα, διαφορετικά δημιουργείται ένα είδος αναπηρίας». Βεβαίως, οι αναφορές δεν έχουν πάντα θετική σημασία. Κάποιος μπορεί να αναφερθεί σε μια αίσθηση για να δηλώσει ότι δεν τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα, ότι δεν έχει «ιδιαιτέρως ικανότητες σ' αυτόν τον τομέα», όπως μας λένε μερικοί, ή ενδεχομένως ότι όσα ερεθίσματα σχετίζονται μ' αυτήν του προξενούν δυσφορία. Και πάλι όμως η στάση αυτή δεν φέρνει στην επιφάνεια έντονες συγκρούσεις ενώ σπανίως αναφέρονται μεταβολές στη σχέση με τις αισθήσεις, εκτός ίσως από τις περιπτώσεις εκείνες όπου επιζητά κανείς την «καλλιέργεια» κάποιας αίσθησης, της γεύσης, της ακοής, κ.λπ. Η Ρ.Τ., επί παραδείγματι, 33 ετών, από χωριό της Ευβοίας, οικονομολόγος, θεωρεί ότι «η γεύση μου έχει καλυτερεύσει τα τελευταία χρόνια, είμαι πιο εκλεκτική, προσέχω, δεν τρώω βλακείες.» Πρόκειται δηλαδή για πιο ήπιες, πιο αργές μορφές μεταβολών που δεν φαίνεται να βιώνονται ως συγκρουσιακές, αλλά αντίθετα ως μάλλον ευχάριστες, απολαυστικές.

Επιπλέον, η αποστασιοποίηση από το σώμα είναι μια συνήθης στάση: εννοούμε μ' αυτό μια αντιμετώπιση του σώματος περισσότερο ως «αντικειμένου» που μπορεί μεν να συνδέεται άμεσα με τον εαυτό, με την «ταυτότητά μου», το «ποιος είμαι», το «πώς με βλέπουν οι άλ-

λοι», όπως μας λένε, αλλά δεν βιώνεται εκ των έδων, θα λέγαμε, ως μέρος της «υποκειμενικότητας» του καθενός. Πολλοί μιλούν για το σώμα τους όπως ο Γ.Κ., 29 χρονών, φοιτητής οικονομικών, από την Κέρκυρα: «Το σώμα μου, ήταν μια εποχή που το εκπαίδευα αρκετά. Σε γενικές γραμμές δεν του δίνω μεγάλη σημασία, μέχρι μια εποχή δηλαδή το είχα παραμελήσει, το ξαναβρήκα όταν έκανα γυμναστική πολύ, τότε ένιωθα αρκετά μέσα στο σώμα μου». Συνήθως, δηλαδή, «έχω» ένα σώμα, το οποίο «ασκώ», «ελέγχω το βάρος του», κ.λπ., μιλώ γι' αυτό στο τρίτο πρόσωπο, παρά μιλώ ως εαν «ήμουν» το σώμα μου.

Αντίθετα, η πλειοψηφία των συνομιλητών μας δεν αποστασιοποιείται καθόλου από τις αισθήσεις. Ο τρόπος που εκφράζονται στο ζήτημα αυτό δηλώνει ότι η σχέση τους με τον περιβάλλοντα κόσμο διαμεσολαβείται από τις αισθήσεις. Οι αισθήσεις αποτελούν δεδομένο σταθερό του εαυτού, τον καθιστούν «υποκείμενο» εμπειριών που τον χαρακτηρίζουν.²⁵ Ο Η.Κ., μάλιστα, γραφίστας, 27 ετών, από χωριό της Αργολίδας, ξεκαθαρίζει πώς «με τις αισθήσεις έχω καλή σχέση, όχι σχέση όμως, έχω καλές αισθήσεις, έτσι νιώθω, είναι πάρα πολύ έντονο, οι εικόνες ας πούμε παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο, είμαι διαρκώς υπό την επήρειά τους». Από την πλευρά της, η Ε.Δ., 34 ετών, κοινωνιολόγος, από χωριό της Χαλκιδικής, νιώθει ότι οι αισθήσεις είναι γι' αυτήν πολύ σημαντικές «σε επίπεδο αυθόρμητο όμως, όχι ψαγμένο, δεν το έχω ψάξει, αναλύσει. Είναι ανάγκη. Δεν μπορώ να φανταστώ κάποιον που δεν τον ενδιαφέρουν τα χρώματα και οι γεύσεις, όχι σαν σκοπό ζωής αλλά σαν μέρος της ζωής».

Ας σημειωθεί ακόμα ότι η έντονη αποστασιοποίηση από το σώμα χαρακτηρίζει κυρίως άτομα με προέλευση από μεσαιές πόλεις. Χαρακτηριστικές είναι και πάλι οι γυναίκες οι οποίες εκφράζουν μια έντονα

25. Εκτός ίσως από την περίπτωση, όπως είπαμε, όπου «καλλιεργείται» η τάδε αίσθηση, η «γεύση», παραδείγματος χάριν, και εκδηλώνεται κάποια αποστασιοποίηση εξ αιτίας αυτής της πιο «ενεργητικής» και ηθελημένης σχέσης μαζί της.

συγκρουσιακή ή μεταβαλλόμενη σχέση με το σώμα, ενώ αποσυνδέουν σε μεγάλο βαθμό τις αισθήσεις από την ευχαρίστηση, συνδέοντάς τις (κυρίως μέσω της όσφρησης, όπως θα δούμε στη συνέχεια) με την αναγνώριση/κατηγοριοποίηση προσώπων και τόπων. Αγροτικής προέλευσης είναι εκείνοι που εμφανίζουν τη θετικότερη σχέση με τις αισθήσεις, ενώ τείνουν να αποστασιοποιηθούν λιγότερο σε σχέση με το σώμα (όπως και αρκετοί Αθηναίοι).

II.β «Ιδιαιτερότητες» αισθήσεων

Ενώ μπορούμε ουσιαστικά να συνοψίσουμε τις αναφορές στο «σώμα» ως αναφορές σε σωματικές πρακτικές διατήρησης της «φόρμας», οι οποίες συνδέονται στενά με μια προβληματική της ταυτότητας και ιδιαίτερα με τη συμμόρφωση με τα κυρίαρχα «πρότυπα» ή την κριτική τους, αντίθετα, είναι πολύ δύσκολο να συνοψίσουμε τις αναφορές στις αισθήσεις, γιατί «αντιστέκονται», θα λέγαμε, στη γενίκευση. Η καθεμία φαίνεται να δρα με ιδιαίτερο τρόπο ως κοινωνικός δεσμός, σύμφωνα με τον Ζίμελ.²⁶ Στο δείγμα μας, κυριαρχεί η απαρίθμηση συγκεκριμένων παραδειγμάτων που αφορούν στην τάδε ή δείνα αίσθηση.

26. G. Simmel, «Essai sur la sociologie des sens», στο *Sociologie et epistemologie*, P.U.F., Paris 1981, σσ. 223-238. Υπενθυμίζουμε ότι στην εξαιρετικά διεισδυτική ανάλυση του Simmel περί της «κοινωνιολογίας των αισθήσεων», η όραση παραπέμπει στην αμεσότητα της ανταλλαγής βλεμμάτων μεταξύ δύο προσώπων που τα συνενώνει τη στιγμή της συνάντησης, αποκαλύπτοντας μέσα από την έκφραση του προσώπου τους αλλά και από τη φιγούρα τους γενικά όσα τους χαρακτηρίζουν στη διάρκεια. Η «αινιγματικότητα» της φιγούρας δίνει ένα ναυσμα σε πολλαπλές ερμηνείες. Η όραση αποκτά κεντρική σημασία για τις σχέσεις στη μεγαλούπολη, αντίθετα από την ακοή η οποία παραπέμπει σε στοιχεία «φευγαλέα» που παίρνει κανείς από το εξωτερικό περιβάλλον χωρίς να τα ανταποδίδει, ενώ καλλιεργεί την ιδιαιτερότητα της επαφής μεταξύ δύο προσώπων. Η κοινωνιολογική σημασία των υπόλοιπων αισθήσεων είναι μικρότερη, κατά τον Simmel, κι έτσι δεν αναφέρεται σ' αυτές, παρόλο που τελικά αναγνωρίζει

Η όσφρηση είναι η αίσθηση που αναφέρεται πιο συχνά, ακολουθεί η όραση, η αφή, η γεύση και τελευταία η ακοή. Δεν είναι δυνατόν, εδώ, να αναφερθούμε εκτενώς στις αναφορές αυτές.²⁷ Αναφέρουμε συνοπτικά τα εξής:

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη συχνότητα αναφορών στην όσφρηση και η θετική αξιολόγησή της. Η όσφρηση φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη αίσθηση με την αναγνώριση ιδιαιτεροτήτων προσώπων και χώρων, δηλαδή με τη μνήμη περισσότερο και δευτερευόντως με την ευχαρίστηση που παίρνει κανείς από μια ωραία μυρωδιά.

Αναμενόμενη είναι η μεγάλη σημασία που έχει η όραση για πολλούς από τους συνομιλητές μας. Η όραση εμφανίζεται ως η πολυπλοκότερη των αισθήσεων: συσχετίζεται τόσο με τη μνήμη όσο και με την ευχαρίστηση, με τις κοινωνικές «διακρίσεις» και τα στερεότυπα, με τη «φα-

στην όσφρηση ένα δικό της ιδιαίτερο ρόλο, σημειώνοντας μάλιστα ότι οι εντυπώσεις που αποκτά κανείς μέσω της όσφρησης είναι δυσκολότερο να εκφραστούν με λόγια απ' ό,τι οι οπτικές και ακουστικές εντυπώσεις. Ο καθένας χαρακτηρίζει με τη δική του μυρωδιά την ατμόσφαιρα γύρω του. Κατ' αυτόν τον τρόπο τονίζονται οι διαφορές και δυσχεραίνονται οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών κοινωνικών τάξεων ή φυλών παραδείγματος χάριν. Η «εκλέπτυνση» των αισθήσεων γενικά που συμβαδίζει με άλλες όψεις της «καλλιέργειας» και υπογραμμίζει το στοιχείο της απόλαυσης ενώ μειώνει την οξύτητα της πρόσληψης, αυξάνει την πιθανότητα δυσαρέσκειας από τη μυρωδιά, και την επιθυμία να απομονωθεί κανείς από τον άλλο. Η όσφρηση μάς επιτρέπει την πλέον «οικεία» αντίληψη που μπορούμε να έχουμε για κάποιον μέσα από τον αέρα που αναπνέουμε και θεωρείται, από τον Simmel, ως η πλέον «αντικοινωνική» αίσθηση που δουλεύει προς την κατεύθυνση της «αποσύνδεσης» μάλλον των κοινωνικών δεσμών παρά της «σύνδεσής» τους, όπως οι δύο πρώτες.

27. Περιοριζόμαστε να υπενθυμίσουμε τη συμβολή του Simmel και δεν προχωράμε σε περαιτέρω ανάλυση, γιατί θεωρούμε ότι η συζήτηση γύρω από τις αισθήσεις, ειδικά από την πλευρά των ανθρωπολόγων, είναι σήμερα ένα από τα νευραλγικά σημεία της επανεξέτασης της «σωματικής» διάστασης των κοινωνικών σχέσεων και υπερβαίνει κατά πολύ το ζητούμενο του παρόντος άρθρου.

ντασία», τη «διανοητικότητα», την «εσωτερική ζωή» (όπως μας λένε χαρακτηριστικά κάποιοι συνομιλητές μας), κ.λπ.

Η αναφορά στην αφή παραπέμπει, κατ' αρχάς, στην ευχαρίστηση που παίρνει κανείς αγγίζοντας τους άλλους στις διαπροσωπικές σχέσεις (σπανιότερα τα αντικείμενα) ή συσχετίζεται, δευτερευόντως, με την ανάμνηση, κυρίως οικείων προσώπων αλλά, ενδεχομένως, και δραστηριοτήτων της καθημερινότητας που προσδιορίζουν τον τόπο.²⁸

Η γεύση, με τη σειρά της, ανακαλεί αναμνήσεις που αναφέρονται κυρίως σε ιδιαιτερότητες συνηθειών (όπως οι γεύσεις της παιδικής ηλικίας, της μαγειρικής της μητέρας κ.λπ.) και εμμέσως σε σχέσεις με πρόσωπα, ενώ εμπεριέχει και ένα στοιχείο «διάκρισης», κοινωνικής διαφοροποίησης, δηλώνει το «γούστο» που διακρίνει ανώτερα από κατώτερα κοινωνικά περιβάλλοντα κ.λπ.

Οι ελάχιστες αναφορές στην ακοή υποδεικνύουν ότι συσχετίζεται μάλλον με την οριοθέτηση κάποιου τύπου προσωπικού «χώρου» και παραπέμπει πρωτίστως σε μια προβληματική της ταυτότητας ή της ταύτισης.²⁹

28. Επί παραδείγματι, ένας συνομιλητής μας που βοήθησε την οικογένειά του στην καλλιέργεια του καπνού θυμάται την «αίσθηση» που είχε από τα φύλλα καπνού, καθώς τα έπιανε.

29. Μπορεί να αναφερθεί κανείς στην ακοή δηλώνοντας, όπως ένας συνομιλητής μας, ότι σε χώρους όπου ζουν πολλά άτομα έχει την τάση να απομονωθεί και να μην ακούει τι γίνεται γύρω, δεν μπορεί να κοιμηθεί γιατί ακούει τους θορύβους που κάνουν οι άλλοι κ.λπ. Σε συναφές πνεύμα, δηλώνει κανείς «ποιος είναι» μέσα από τις μουσικές του επιλογές. Δηλώνεται δε και το φύλο, αφού καμία γυναίκα δεν αναφέρεται σ' αυτή την αίσθηση ή απασχολεί μόνο άντρες. Στο βαθμό που οι αναφορές στην ακοή δηλώνουν προσπάθειες «οριοθέτησης» του εαυτού απέναντι σε ερεθίσματα του περιβάλλοντος, εξ αντιστροφής υποδηλώνεται ότι μέσω της ακοής επικοινωνεί κανείς αμειότερα με το περιβάλλον, περισσότερο ίσως απ' ό,τι με τις άλλες αισθήσεις.

II.β.3. Σύνδεση στάσεων και θεματικών σχετικών με τις αισθήσεις και το σώμα: «Ελεγχος» του σώματος, «συγκίνηση» μέσω των αισθήσεων

Πέραν των ιδιαιτεροτήτων της κάθε αίσθησης, επιβάλλονται κάποιες γενικές διαπιστώσεις: η αναφορά στις αισθήσεις συνδέεται με «αναβίωση» συγκεκριμένων στιγμών-«εικόνων» του παρελθόντος που αναφέρονται σε κοινωνικές σχέσεις (σχέσεις με τους άλλους και με τον εαυτό) και είναι φορτισμένες συγκινησιακά (σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό) για τα υποκείμενα.

Πράγματι, όταν οι συνομιλητές μας αναφέρονται στις αισθήσεις, από τις οποίες, όπως είπαμε, δεν «αποστασιοποιούνται» (σε αντίθεση με το σώμα), φαίνεται να δίνουν στοιχεία ταυτόχρονα για ό,τι τους διαφοροποιεί ως άτομα και για ό,τι τους συνδέει «άμεσα» με τους άλλους. Από καιρού εις καιρόν κατά τη διάρκεια της αφήγησης «καταλαμβάνονται», όπως λένε ορισμένοι, από μια αίσθηση, δηλαδή από μια εικόνα/ανάμνηση συνδεδεμένη με συναίσθημα που συσχετίζεται με μια αίσθηση. Γενικότερα «διαμορφώνονται», καθώς λένε, από τις αισθήσεις, προσανατολίζονται σύμφωνα μ' αυτές στη σχέση τους με τους άλλους, κυρίως μέσα από την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια που νιώθουν, παρά επιχειρούν ενεργά να τις διαμορφώσουν (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν τις «καλλιεργούν» κατά περίπτωση, δεδομένο που συνδέεται ιδιαίτερα με την «απόλαυση» που δίνουν οι αισθήσεις).

Από την άλλη, η συγκρουσιακή κατά βάση στάση και ο αυξημένος βαθμός αποστασιοποίησης ως προς το σώμα συσχετίζονται με την προσπάθεια των ατόμων να «διαμορφώσουν» το σώμα τους, μέσω του οποίου τους αποδίδεται μια «ταυτότητα» κοινωνική. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για εγχείρημα ελέγχου της σωματικότητας ώστε να κατορθώσουν τα ατομικά υποκείμενα να «σχηματοποιήσουν» το σώμα τους σύμφωνα με ισχύοντα πρότυπα. Η διαρκής αυτή προσπάθεια προκαλεί αντιφάσεις και συγκρούσεις που βιώνονται ως προσωπική υπόθεση του καθενός μέσα στην ιστορία της ζωής του.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι χαρακτηριστική η σύνδεση αι-

«ΠΩΣ ΣΥΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΣΩΜΑ;»

σθήσεων και «εσωτερικής», «υποκειμενικής» και συγκινησιακά φορτισμένης πραγματικότητας, που εκλαμβάνεται ως δεδομένη, σε αντίθεση με το σώμα που γίνεται αντιληπτό ως περισσότερο «εξωτερική», «πραγματοποιημένη» και υπό διαρκή αναδιαμόρφωση πραγματικότητα.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προσέγγισή μας ανέδειξε δύο ειδών αναφορές στο ζήτημα της σωματικότητας εν γένει: αναφορές στο σώμα ως «εργαλείο» διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων και «συγκινησιακά» φορτισμένες αναφορές στις αισθήσεις ως προσδιοριστικές της μοναδικότητας ανθρώπων και τόπων. Εξετάζοντας τα δύο αυτά σημεία, διαπιστώνουμε παράλληλα ότι η διάκριση σώματος και αισθήσεων ριζώνει σε μια διαφορετική εμπειρία του χώρου και κυρίως του χρόνου, όπως εκφράζεται συνολικά μέσα από τις αφηγήσεις ζωής.

III. α. Σώμα-εργαλείο: «εξέλιξη» και κατασκευή διακρίσεων. Αισθήσεις και συγκίνηση: αντιστάσεις του «οικείου», «οικειοποίηση» του διαφορετικού

Ο λόγος για το «σώμα» —από τη στιγμή μάλιστα που αποσυνδέεται από τις αισθήσεις— συνοψίζεται ουσιαστικά σε αναφορές σε συγκεκριμένες «πρακτικές» διαμόρφωσής του με βάση ισχύοντα πρότυπα. Στη διαμόρφωση του σωματικού εαυτού βοηθά η αποστασιοποίηση από το σώμα, ώστε να ελεγχθεί (όχι συνολικά και εκ των «ανω» αλλά αποσπασματικά και συγκεκριμένα), μέσω της δράσης των ιδίων των υποκειμένων, η σωματική «παρέκκλιση» σε ατομικό επίπεδο.

Αυτή η κυρίαρχη, στο δείγμα μας, θεματική των «πρακτικών ελέγχου» του σώματος χαρακτηρίζεται, όπως είπαμε, από την προέλευση μάλλον παρά από το φύλο. Αυξημένη μάλιστα σημασία στις πρακτικές αυτές αποδίδουν όσοι προέρχονται από μεσαίου μεγέθους πό-

λεις της Ελλάδας. Οπότε, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η «ενδιάμεση», μεταβατική κατάσταση μεταξύ αγροτικού χώρου και μεγαλούπολης/«κέντρου» της χώρας οδηγεί στο να αποδίδεται αυξημένη σημασία στον «έλεγχο» του σώματος από την ομάδα αυτή,³⁰ η οποία, εξάλλου, ενδιαφέρεται ιδιαίτερα και για την ενίσχυση των χωρο-κοινωνικών οροθετήσεων, όπως διαφαίνεται μέσα από τις αφηγήσεις. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι όταν η κοινωνική άνοδος μεταφράζεται με όρους μετατόπισης στο χώρο, προάγεται κατεξοχήν η εικόνα ενός σώματος-εργαλείου, ενός χρηστικού «αντικειμένου» στο πλαίσιο της συμβολικής, υλικής και γνωστικής, διαχείρισης των κοινωνικών σχέσεων για την επίτευξη του στόχου αυτού.

Η εργαλειακή αντιμετώπιση του σώματος, η έγνοια για τη «φόρμα», η διαρκής αναμόρφωση της «εμφάνισης» δηλώνει χρήση της κοινώς εννοούμενης «αισθητικής» ώστε να καθαγιαστούν διακρίσεις που μόνο εκ των υστέρων (και εν δυνάμει) επιδέχονται μετάφραση σε κοινωνικοοικονομικά δεδομένα. Δεδομένου ότι η «αισθητική» διαχείριση της καθημερινότητας αφορά στερεότυπα στο γυναικείο φύλο, οι γυναίκες αναλαμβάνουν πρωτεύοντα ρόλο στην προώθηση της ομάδας αυτής προς το «κέντρο». Στην έρευνα αυτή, το κοινωνικό φύλο καθίσταται σημαντικός παράγων διαμόρφωσης συμπεριφορών σχετικά με το σώμα, όχι ως ανεξάρτητη μεταβλητή αλλά, κυρίως, στα πλαίσια μιας κοινωνικής ομάδας σε θέση επισφαλή «μεταξύ» δύο άλλων· ή θέση όπου οι διακρίσεις ισχυροποιούνται και η καθαρότητα των κατηγοριών προέχει ώστε να κατασκευαστεί και να επιβληθεί συμβολικά μια «νέα» τάξη. Από τη στιγμή που αποσυνδέεται το σώμα από τις αισθήσεις, αναδεικνύεται μέσα από το λόγο των συνομιλητών μας μια στιγμή της κατασκευής και σωματικής εγγραφής κοινωνικών διακρίσεων ώστε να μορφοποιηθεί στο παρόν και να επιβληθεί στο μέλλον ως δεδομένη η «σκηνοθεσία» μια νέας κοινωνικής πραγματικότητας.

30. Από την πλειονότητα, δηλαδή, των συνομιλητών μας, όπως προαναφέρθηκε (βλ. σημ. 16).

Υπενθυμίζουμε ότι αυτοί που αντιλαμβάνονται περισσότερο το σώμα ως «εργαλείο» είναι οι άνδρες, ενώ το σώμα συνδέεται με ζητήματα ατομικής ταυτότητας κυρίως από τους Αθηναίους. Μέσω της εξατομικευμένης και εργαλειακής διαχείρισης του σώματος από την πλειοψηφία επιβεβαιώνονται λοιπόν αξίες κυρίαρχων ομάδων (ενώ προμοδοτείται η πρόσβαση στο «κέντρο»). Κάποια προσπάθεια αμφισβήτησης κυρίαρχων τρόπων «εργαλειακής» διαχείρισης της σωματικότητας διαφαίνεται μέσω της απόπειρας συνολικότερης ιδεολογικής επεξεργασίας της συγκεκριμένης θεματικής (κυρίως από άτομα αγροτικής προέλευσης και γυναίκες) αλλά και του εγχειρήματος μιας υποκειμενικής συνεκτικής προσέγγισης (όπως εκφράζεται μέσα από ατομικές «εξαιρέσεις»).

Σε δεδομένα πλαίσια κατασκευής «υλικού» τύπου κοινωνικών διακρίσεων, αναγκαία όταν η κοινωνική άνοδος εκφράζεται με «υλική»-τοπική μετακίνηση, ωστόσο, οι γυναίκες που προέρχονται από μεσαίες πόλεις, όπως προαναφέρθηκε, αποκτούν τη δυνατότητα να γίνουν οι κύριοι εκφραστές δυνάμεων κοινωνικής αλλαγής που ωθούν και τις ίδιες σε προϊούσα «εξατομίκευση» του πεπρωμένου τους.

Ο «έλεγχος» του σώματος, τελικά, είναι απαραίτητο στοιχείο κατασκευής της ιδιαίτερης, «εξατομικευμένης» διαδρομής, που προσανατολίζεται μονοσήμαντα προς το μέλλον. Για όλους τους συνομιλητές μας, οι συγκρούσεις και οι αντιστάσεις που δημιουργεί μια τέτοια πίεση προς την «εξέλιξη» των νοοτροπιών βιώνονται ως προσωπικές συγκρούσεις με το ίδιο τους το σώμα. Η απόπειρα επίλυσής τους οδηγεί σε όλο και μεγαλύτερη προσπάθεια «ελέγχου» των αντιστάσεων και σε διαμόρφωση της σωματικότητας σύμφωνα με την ισχύουσα «φόρμα», το ισχύον δηλαδή αισθητικό-κοινωνικό «εκμαγείο» εικόνων του εαυτού. Υπό αυτή την οπτική (και εφόσον δεν λάβουμε υπόψη μας το ζήτημα των αισθήσεων) το «σώμα» μπορεί να προσεγγιστεί κοινωνιογνωστικά ως ένα «αντικείμενο» κοινωνικής αναπαράστασης μεταξύ των άλλων (όπως η «φύση», η «πόλη», κ.λπ.) που τυγχάνουν αντίστοιχης επεξεργασίας από τις κοινωνικές ομάδες, μέσα σε μια ενιαία λογική κατασκευής διακρίσεων, δηλαδή οριοθέτησης ταυτοτήτων σε μια δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα.

Ωστόσο, αν η αναφορά στο «σώμα» συνδέεται με την πίεση κοινωνικής «εξέλιξης» μέσα από εξατομικευμένες «διαδρομές» ζωής, η αναφορά στις αισθήσεις συνδέεται σχεδόν εξολοκλήρου με την ανάκληση «οικείων» στιγμών του παρελθόντος (ακόμα και του πρόσφατου παρελθόντος, επί παραδείγματι της ζωής σε μια μεγαλούπολη την οποία μόνο προσφάτως και αποσπασματικά «οικειοποιηθήκαμε»). Εξ ου και η μεγάλη σημασία τους για τη μνήμη αφού, όπως είδαμε, μέσω των αισθήσεων καταγράφεται η μοναδικότητα προσώπων ή τόπων.

Επιπλέον, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η αναφορά στις αισθήσεις σηματοδοτεί οπωσδήποτε «σχέση»: σχέση με συγκεκριμένους άλλους ή συγκεκριμένα περιβάλλοντα (τα οποία, με τη σειρά τους, νοηματοδοτούνται από τις σχέσεις με τους άλλους, όπως το διαπιστώνουμε κατ'επανάληψη κατά τη διερεύνηση των σχέσεων με το χώρο). «Συγκεκριμένο» στην περίπτωση αυτή σημαίνει συγκεκριμένης οσμής, υφής, κ.λπ., δηλαδή προσδιορισμένο ως μοναδικό μέσα από την πρόσληψή του σε συγκεκριμένο περιβάλλον στο οποίο υπήρξε σωματικά παρόν το ίδιο το άτομο που το ανασύρει τώρα ως ανάμνηση, μέσα στα πλαίσια της σχέσης του με τον συγκεκριμένο συνομιλητή (τον ερευνητή). Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η αναφορά στις αισθήσεις στο «παρόν» μιας αφήγησης ριζώνει σε μακρόχρονες διαδικασίες που αφορούν στις «σώμα με σώμα» σχέσεις του ατομικού υποκειμένου με τους άλλους, οι οποίες δεν επιδέχονται αποκλειστικά γνωστική, αφαιρετική και γενικευτική διαχείριση από το υποκείμενο.³¹

Αναμνήσεις που συνδέονται με οσμές, γεύσεις, ήχους, εικόνες δηλώνουν νοσταλγία, προσωπικές προτιμήσεις, εμμονές, επαναλήψεις που α-

31. Με άλλα λόγια, στο σημείο αυτό καθίσταται, κατά τη γνώμη μας, προβληματική η χρήση της έννοιας της «κοινωνικής αναπαράστασης». Θεωρούμε, όσο μας αφορά, ότι ειδικά το πεδίο της ανθρωπολογίας έχει να προσφέρει πολλά περισσότερα στο θέμα της σωματικότητας. Ωστόσο, ακόμα και στην περίπτωση «μπολιάσματος» της κοινωνιοψυχολογικής προβληματικής από ανθρωπολογικές αναφορές, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η θεωρία των «κοινωνικών αναπαραστάσεων» είναι επαρκής για να προσεγγίσει συνολικότερα αντίστοιχα ζητήματα που αφορούν στο σώμα.

ναφέρονται με διάφορους τρόπους στη διάσταση των «σώμα με σώμα» σχέσεων του καθενός με τους άλλους. Παρατηρώντας τις «λεπτομέρειες» του λόγου των συνομιλητών μας που αναφέρονται στις αισθήσεις, όπως λειτουργούν συνολικά μέσα στις αφηγήσεις,³² διαπιστώνουμε ότι αφενός σχετίζονται με την αναφορά σε «μικρόκοσμους» και αφετέρου προξενούν «συγκίνηση».

«Μικρόκοσμοι», «ολότητες» φαντασιακού τύπου είναι οι «ατμόσφαιρες» στις οποίες αναφέρονται συχνά οι συνομιλητές μας. Η «ατμόσφαιρα» ενός σπιτιού, μιας πόλης, ακόμα και η «ατμόσφαιρα», η «αίσθηση» της ελληνικής φύσης είναι κατασκευές εικόνων που προξενούν «συγκίνηση» η οποία μπορεί να εκφράζεται ως νοσταλγία, θλίψη, χαρά ή άλλα συγκεκριμένα συναισθήματα.³³ Η «συγκίνηση» αυτή συνδέεται, κατ' αρχάς από τους συνομιλητές μας με κάποιου τύπου απροσδιόριστη «ενέργεια» που εμπεριέχεται στον «μικρόκοσμο» αυτό, δηλαδή στο περιβάλλον που χαρακτηρίζεται συνήθως «οικείο» και «θερμό». Το άτομο «τροφοδοτείται» από την ενέργεια αυτή και «συγκινείται» είτε ανακαλώντας στη μνήμη του μια «εικόνα» είτε μεταβαίνοντας σ' ένα συγκεκριμένο τόπο (επιστρέφοντας, επί παραδείγματι, στα πάτρια εδάφη, ο μετανάστης νιώθει να τροφοδοτείται από την «ενέργεια» που εκλύει η ελληνική γη).

Η έλξη του «οικείου» στην συγκεκριμένη έρευνα συσχετίζεται με

32. Βλ. επίσης Ε. Ρίκου, «Σώμα, χώρος και κοινωνικές αναπαραστάσεις...», ό.π.

33. Προτού επιχειρήσουμε να αναγνωρίσουμε συγκεκριμένα «συναισθήματα» βεβαιώνοντας ακόμα μια φορά ότι είναι νοητικές κοινωνικές κατασκευές με πολιτική σημασία, όπως τα αντιμετωπίζει και ο Ε. Παπαταξιάρχης («Emotions et stratégies d'autonomie en Grèce égéenne», *Terrain*, 22, [Μάρτιος 1994], σσ. 5-20) ας μείνουμε για λίγο στο γεγονός ότι εκφράζεται εδώ μια «συγκίνηση» που προέρχεται «απ' έξω», από το περιβάλλον, δηλαδή από μορφές αλληλόδρασης —όπως εξάλλου παρατηρεί, για ορισμένες περιπτώσεις, και ο ίδιος ερευνητής (αυτόθι, σ. 10)— με ενδεχόμενο η στάση αυτή να συνδέεται με χαρακτηριστικά εθνικής ταυτότητας.

τις «άμεσες» σωματικά εκπεφρασμένες ως «αυθόρμητες», βιωμένες ως «μη-διαμεσολαβημένες» συμπεριφορές. Είναι αυτή που δημιουργεί αντιστάσεις στις αλλαγές που φέρνει ο χρόνος, στο βαθμό που αυτές σηματοδοτούνται μονοδιάστατα ως «εξέλιξη» («διαδρομή» προς το «κέντρο»/μεγαλούπολη), προσανατολισμένη προς το μέλλον. Η «εξέλιξη» αυτή συσχετίζεται με «έμμεσες», αφηρημένες και «διαμεσολαβημένες» συμπεριφορές, που δεν ριζώνουν στο «αυθόρμητο» σωματικό ιδίωμα, αλλά σηματοδοτούνται ως «δευτερογενείς» νοητικές, ορθολογικοποιημένες κατασκευές. Μέσω της αναφοράς στις αισθήσεις, τα κοινωνικά υποκείμενα αποδέχονται λοιπόν «σωματοποιημένους» τρόπους δράσης και αντίληψης του κόσμου ελάχιστα επιδεκτικούς μεταβολής, ενώ αποσυνδέοντας το σώμα από τις αισθήσεις, φαίνεται να υπερεκτιμούν στις αναπαραστάσεις τους τις δυνατότητες ελέγχου που έχουν πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα.

Ας σημειώσουμε, παρ' όλα αυτά, ότι η αναφορά στις αισθήσεις δεν δηλώνει μόνο τις αντιστάσεις του «οικείου». Οι αισθήσεις «καλλιεργούνται» σε επαφή με νέα περιβάλλοντα, αλλά και γενικότερα, μέσω της «συγκίνησης» που προκαλούν, αποτελούν δίοδο για να «οικειοποιηθεί» κανείς το διαφορετικό, να το καταστήσει στοιχείο της ταυτότητάς του: εικόνες που «συγκινούν», λόγω αναφοράς στις αισθήσεις, λειτουργούν ως «υπονοούμενα», θα λέγαμε. Υπονοούν έναν πλήρη, κλειστό, όχι όμως αδιαπέραστο, κόσμο, δηλαδή έναν κόσμο που έχει νόημα για το υποκείμενο, χωρίς αυτό το νόημα να είναι πλήρως διαχειρίσιμο μέσω του λόγου, έναν κόσμο που συγκινεί, ακριβώς επειδή «υπονοεί» πολλά. Αναμφισβήτητα, η «συγκίνηση» αυτή μέσω της αναφοράς στους «οικείους» μικρόκοσμους αναζωπυρώνει εμπειρίες που σχετίζονται με την ταυτότητα, ή καλύτερα με την «ταύτιση» με τον άλλο σε δεδομένα πλαίσια σχέσης.³⁴ Μάλιστα, οι συνομιλητές μας αναφέρονται εδώ σε μια ορισμένου –σωματικού– τύπου σχέση με τον άλλο, η οποία εγγρά-

34. Από αυτή την άποψη πρόσφατες προσπάθειες που γίνονται, κυρίως, από κοινωνικούς ανθρωπολόγους (βλ. ενδεικτικά J.R. Campbell και A. Rew, (eds), *Identity and affect. Experiences of identity in a globalising world*, Sterling Virginia,

φεται στη μνήμη ως «συγκίνηση», «κίνηση από κοινού», θα λέγαμε, σωματική αντίδραση³⁵ ενός κάποιου τύπου στη σωματική παρουσία του άλλου (ή στις συγκεκριμένες υλικές προσδιορίσιμες ποιότητες του περιβάλλοντος).

Υπό αυτή την έννοια, θα οφείλαμε να αναγνωρίσουμε και μια ιδιαίτερη εκδοχή της «οικειοποίησης» αυτής του διαφορετικού: η «συγκίνηση» εγγράφεται και στη σχέση ερευνητή/πληροφορητή, πιθανώς δε εκλύεται κατεξοχήν στα πλαίσιά της, εφόσον πρόκειται ακριβώς για τη σχέση εκείνη όπου παράγεται στο «παρόν» η αφήγηση και ανακατασκευάζεται, αξιολογείται ή επαναξιολογείται η ανάμνηση. Δεδομένου ότι τα δύο μέρη της σχέσης αυτής βρίσκονται σωματικά «παρόντα» κατά τη συνομιλία τους, μπορούμε να πούμε ότι η «συγκίνηση» εκλύεται πρωτίστως ανάμεσά τους, ενώ ταυτοχρόνως συνδέεται με στιγμές της αφήγησης που τοποθετούνται στο «παρελθόν» του αφηγητή.³⁶ Το πα-

Pluto Press, London 1999) να συνδεθεί το συναίσθημα με την ταυτότητα μάς φαίνονται ιδιαίτερα πρόσφορες.

35. Ας θυμηθούμε τη γνωστή παρατήρηση του W. James (όπως αναφέρεται στο J.R. Campbell και A. Rew, *αυτόθι*, σ. 14): το συναίσθημα εδράζεται σε σωματικές μεταβολές που συμβαίνουν όταν αντιλαμβανόμαστε κάποιο γεγονός που μας «αναστατώνει». Η αναφορά όμως αυτή, δεδομένης της συνολικότερης θεώρησης του συγγραφέα, παραπέμπει αμέσως όλους όσους τη χρησιμοποιούν στη νευροφυσιολογία των συναισθημάτων: επιχειρώντας, δε, να ανατρέψουν μια τέτοια οπτική όσοι υποστηρίζουν την κοινωνική τους κατασκευή (βλ. χαρακτηριστικά, R. Harré, (ed) *The social construction of emotions*, Basil Blackwell, Oxford 1986) τείνουν να παραμελήσουν εντελώς τη σωματική τους διάσταση.

36. Ψηλαφούμε εδώ το ίδιο θέμα που αναπτύσσει στο πολύ ενδιαφέρον άρθρο της η Ε. Παπαγαρουφάλη (Ε. Παπαγαρουφάλη, «Η συνέντευξη ως σωματική επικοινωνία των συνομιλητών και πολλών άλλων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107, Α, [2002], σσ. 29-46) σχετικά με τη συνέντευξη ως «σωματοποιητική πρακτική». Στο άρθρο αυτό αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι στα πλαίσια της σχέσης του ερευνητή-ανθρωπολόγου και του συνομιλητή του από τον οποίο παίρνει συνέντευξη, «η διάισηση και η φαντασία είναι σωματική γνώση» (αυ-

ρελθόν, δηλαδή, συγκινεί «εκ των υστέρων», στις στιγμές εκείνες όπου ο ερευνητής «συμμετέχει» υπόρρητα στον «πλήρη» γεμάτο νόημα κόσμο του συνομιλητή του και «βλέπει» όσα ο αφηγητής περιγράφει «ως εάν» να βρισκόταν στην ίδια «οπτική γωνία» με αυτόν απέναντι στα πράγματα.³⁷ «Συγκινείται», «κινείται» δηλαδή «μαζί» με τον άλλο· «οικειοποιείται», συνεπώς, κατά κάποιον τρόπο, τη «διαφορά».

τόθι, σ. 41) η οποία, κατά την συγγραφέα, παραπέμπει σε κοινά habitus κατά P. Bourdieu. Στην περίπτωση αυτή, ερμηνεύονται τα λόγια των συνομιλητών σαν όλες τις άλλες «χειρονομίες» που θα «έβλεπε» στο ερευνητικό πεδίο ο ανθρωπολόγος αν μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη «συμμετοχική παρατήρηση». Έτσι, «... οι γλωσσικές εκφορές προσεγγίζονται σαν εμπειρίες που βιώνονται με άλλους συνεχώς μέσα στον μη γραμμικό χρόνο, και όχι σαν αναπαραστάσεις προηγούμενων εμπειριών» (αυτόθι, σ. 44). Δεν είναι δυνατόν, εδώ, να συζητήσουμε εκτενώς τις συγγένειες και διαφορές με το πλαίσιο ανάλυσης που χρησιμοποιούμε στην παρούσα έρευνα (επί παραδείγματι, η μη αναφορά στο habitus και η χρήση της έννοιας της «κοινωνικής αναπαράστασης» στη δική μας περίπτωση), ενώ εξάλλου κινδυνεύουμε να λειτουργήσουμε παραπλανητικά αναφορικά με την επιχειρηματολογία της συγγραφέως παρουσιάζοντας αποκλειστικά αποσπάσματα που συγγενεύουν με δικά μας συμπεράσματα. Θεωρούμε όμως ότι το άρθρο αυτό προσεγγίζει το ζήτημα της σωματικότητας από μια οπτική γωνία η οποία, τουλάχιστον από τη σκοπιά που υιοθετούμε στην παρούσα έρευνα, ανοίγει ευρύ πεδίο διαλόγου μεταξύ ερευνών στις κοινωνικές αναπαραστάσεις και ανθρωπολογικών ερευνών.

37. Ασφαλώς δεν είναι μόνο η αναφορά στις αισθήσεις που μπορεί να συγκινήσει. Κατά τη διάρκεια μιας αφήγησης ανασύρεται μια ολόκληρη γκάμα συγκεκριμένων συναισθημάτων, χαρά, θυμός, απογοήτευση, κ.λπ. που προσφέρουν πολύ πιο συγκεκριμένες «ερμηνείες» σ' αυτή τη «συγκίνηση». Μας φαίνεται όμως ενδιαφέρον να επιμείνουμε, προς το παρόν, σε μια «μικροσκοπική» ανάλυση της «συμμετοχής» του ερευνητή σε ορισμένες, μόνο, στιγμές της αφήγησης. Πρόκειται για τις στιγμές εκείνες που ο ερευνητής ανακαλεί τη δική του «μνήμη του σώματος», θα λέγαμε, όχι μόνο σε μια κίνηση «ταύτισης» με το συνομιλητή του αλλά και σε μια σύγχρονη κίνηση διαφοροποίησης και αποστασιοποίησης από αυτόν (αφού η ίδια η αναφορά στις αισθήσεις σηματοδοτεί και τη μοναδικότητα της κάθε εμπειρίας).

III.β. «Σώμα» και «αισθήσεις»: «Τυπικοί σύνδεσμοι» και «αλληλεγγυότητες αισθήσεων»³⁸ όπως εκφράζονται στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα

Η σχετική αποσύνδεση των δύο θεματικών, «σώματος» και «αισθήσεων», αποδίδει, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε, όψεις μιας συγκεκριμένης σχέσης των ελλήνων συνομιλητών μας με το ζήτημα της σωματικότητας κατά την περίοδο της έρευνας. Με τη βοήθεια των Mellor και Shilling,³⁹ μπορούμε να αναγνωρίσουμε, στην αποσύνδεση σώματος και αισθήσεων στο δείγμα μας, ιδιαιτερότητες «σωματοποιημένων» κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν την εποχή μας.

Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς, για να κατανοήσουμε το παρόν των σύγχρονων κοινωνιών δεν αρκεί να μιλάμε με όρους «ρήξης», «αντίφασης», «αναστοχαστικότητας» κ.λπ. Οφείλουμε να διακρίνουμε διαφοροποιήσεις μέσα στο χρόνο των σχέσεων του ιερού με την ανθρωπινή σωματικότητα, οι οποίες εκφράζονται σήμερα πλέον ως αποκλίνοσα ανάπτυξη δύο μορφών κοινωνικότητας. Οι δύο αυτές μορφές ορίζονται ως «τυπικοί σύνδεσμοι» (banal associations) και «αλληλεγγυότητες αισθήσεων» (sensual solidarities), ενώ ο συνδυασμός τους αποτυπώνει τη «μοντέρνα-μπαρόκ» ευαισθησία (baroque – modern sensibility).

Ως «τυπικοί σύνδεσμοι» χαρακτηρίζονται οι κρατούσες στη νεότεριότητα γραφειοκρατικά οργανωμένες μορφές κοινωνικής συνύπαρξης, που είναι παραγωγικές, προσανατολισμένες προς συγκεκριμένους στόχους, αποκλείουν συνολικότερα ζητήματα ηθικής και κοινωνικής συνοχής και στηρίζονται σε εξατομικευμένα, πειθαρχημένα σώματα. Μορφές κοινωνικότητας που στηρίζονται στις αισθήσεις (και μπορούμε να

38. P.A. Mellor και C. Shilling, *Re-forming the Body. Religion, Community and Modernity*, Thousand Oaks, London, Sage Publications, New Delhi 1997. Μεταφράζουμε κατ' αυτόν τον τρόπο τις, κατά Mellor και Shilling, «banal associations» και «sensual solidarities».

39. *Αυτόθι*.

τις χαρακτηρίσουμε ταυτόχρονα αισθητικές, αισθητηριακές και αισθησιακές- sensual) συνυπάρχουν, αντιτίθενται, ορισμένες φορές μάλιστα απειλούν να υπερκεράσουν την τυπική λογική των συνδέσμων που βασίζονται στο «συμβόλαιο» μεταξύ εξατομικευμένων υποκειμένων. Προάγουν «κατά τόπους» συλλογικότητες που ασκούν γοητεία χάρη στον ιερό τους χαρακτήρα, είναι προσανατολισμένες κυρίως προς την κατανάλωση και στηρίζονται στα συναισθήματα, στη συγκίνηση, στη μέθεξη που προκύπτει από το να «είσαι μαζί» με τους άλλους, αντί να επικοινωνείς μαζί τους αποκλειστικά μέσω του λόγου. Οι «αλληλεγγυότητες αισθήσεων» δεν αποτελούν μια επανάκαμψη της «κοινότητας» (Gemeinschaft) διότι οι άνθρωποι που συνδέονται σ' αυτές τις μορφές κοινωνικού δεσμού παραμένουν διαχωρισμένοι εκτός αυτών. Οι συγγραφείς παραπέμπουν στις νέες «φυλές» του M. Maffesoli που δίνουν ευκαιρία στους ανθρώπους να έχουν «θερμές», «ζεστές» σχέσεις μεταξύ τους, να συνδέονται με βάση ό,τι είναι «συναισθηματικά κοινό σε όλους».⁴⁰

Σε συναφείς διαπιστώσεις οδηγούμαστε και από την έρευνα που παρουσιάσαμε, στην οποία η αποσύνδεση σώματος και αισθήσεων εμφανίζεται όχι ως τυχαίο αποτέλεσμα αλλά ως ένδειξη βαθύτερων διαδικασιών εξέλιξης των νοοτροπιών στον ελληνικό χώρο. Στερείται ενδιαφέροντος, κατά τη γνώμη μας, να προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε με κάθε τίμημα το «εκμαγείο» ενός θεωρητικού μοντέλου στην πολυδιάστατη, ιδιάιτερη κοινωνική πραγματικότητα που επιχειρεί να προσεγγίσει μια εμπειρική έρευνα. Αρκεί, εδώ, να υπογραμμισθεί η συνάφεια αφενός ανάμεσα στις «αλληλεγγυότητες αισθήσεων» και τον τρόπο που οι συννομιλητές μας αναφέρονται στις αισθήσεις, συνδεδεμένες με «οι-

40. M. Maffesoli, *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*, Sage, London 1996, σ. 18, όπως αναφέρεται στο Mellor και Shilling, *αυτόθι*, σ. 175. Οι τελευταίοι παρατηρούν, ωστόσο, ότι η ανάλυση αυτή είναι μονόπλευρη καθώς η αναγνώριση του «ιερού» χαρακτήρα των σχέσεων στο εσωτερικό των «φυλών» δεν επιτρέπει μόνο τη «θερμότητα» αλλά και την «πυρκαγιά», όπως λένε χαρακτηριστικά, δηλαδή βίαιες μορφές εκδήλωσης των δεσμών αυτού του τύπου, καταστροφικές για την κοινωνική «ολότητα».

κείους», «θερμούς» μικρόκοσμους που «συγκινούν»⁴¹ και αφετέρου ανάμεσα στους «τυπικούς συνδέσμους» και τη διαχείριση ενός «σώματος-εργαλείου» που συνδέεται με αποσπασματικές, «πειθαρχικές», εξοτομικευμένες πρακτικές διατήρησης της «φόρμας».

Ειδικά στο ζήτημα της εργαλειακής διαχείρισης του σώματος και της διατήρησης της «φόρμας» είναι ενδιαφέρον να υπογραμμίσουμε ένα ακόμα σημείο που θίγεται από τους ίδιους συγγραφείς⁴² και αφορά στη σύνδεση αυτής της αντίληψης για το σώμα με ορισμένες κοινωνικές ομάδες, ειδικά αυτές που ανήκουν στις «μεσαίες τάξεις». Οι ομάδες αυτές υιοθετούν ένα «σκληρό σώμα» (*hard body*)⁴³ που προωθεί την εμφάνιση εκείνη που δηλώνει δύναμη και έλεγχο του σώματος (σύμφωνα με τα ισχύοντα πρότυπα), με στόχο την «οριοθέτησή» τους από τις υπόλοιπες. Οι «γνωστικά» προσανατολισμένες μεσαίες τάξεις (λόγω εκπαίδευσης και επαγγελματών) είναι αυτές που προωθούν κατεξοχήν τη «δίαιτα», την «υγιεινή» διατροφή και την «άσκηση» για τη διατήρηση της φόρμας, καθώς αναζητούν έναν καθαρότερο «ορισμό» τους ως ομάδων, ένα καλά οριοθετημένο «σώμα», οχυρωμένο κυρίως απέναντι σ' αυτό των «κατώτερων» τάξεων.⁴⁴

41. Είχαμε ήδη επιχειρήσει να συνδέσουμε την αναφορά αυτή στις αισθήσεις με την ανάδυση του συναισθήματος ως συνδεδεμένου με μια αναπαράσταση και ιδιαίτερα με τη «συγκίνηση» που συνοδεύει τη συμμετοχή στη γιορτή ή στην ιεροτελεστία (Ε. Ρίκου, «Σώμα, χώρος και κοινωνικές αναπαραστάσεις...», *ό.π.*, σ. 578).

42. Mellor και Shilling, *ό.π.*, σ. 193.

43. R. Sennett, *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilisation*, Faber & Faber, London 1994, όπως αναφέρεται στο Mellor και Shilling, *ό.π.*, σ. 192.

44. B. Ehrenreich, *The Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*, Harper Perennial, New York 1990, σ. 204, όπως αναφέρεται στο Mellor και Shilling, *ό.π.*, σ. 194. «As these extremes grow, the 'middle ground' gradually disappears and whole sections of the population find themselves struggling not to tumble towards the bottom».

Στο βαθμό που το σώμα μπορεί να θεωρηθεί, όπως γνωρίζουμε, ως σύμβολο της κοινωνικής συνοχής και διαφοροποίησης και η έγνοια για τα «όρια» του να αντιπροσωπεύει την σημασία που αποκτούν, σε δεδομένη στιγμή για το κοινωνικό «σώμα», οι «καθαρές» κοινωνικές οριοθετήσεις,⁴⁵ μας φαίνεται περισσότερο ενδιαφέρον να μην μείνουμε προσκολλημένοι σ'έναν κοινωνικοοικονομικό ορισμό των «μεσαίων τάξεων» αλλά να τις προσεγγίσουμε ως ομάδες «μεσαίες», ενδιάμεσες, δηλαδή «μεταξύ δύο άλλων» και να αναλύσουμε τις συμπεριφορές τους υπό το πρίσμα μιας προσπάθειας κατασκευής διακρίσεων με τελετουργική σημασία. Μεταθέτοντας, έτσι, ελάχιστα τον τόνο μπορούμε να υπενθυμίσουμε, με βάση το δείγμα μας (που αφορά στο σύνολό του τις «μεσαίες τάξεις»), ότι η ομάδα που αντιλαμβάνεται κατεξοχήν εργαλειακά το σώμα είναι εκείνη που βρίσκεται ανάμεσα στους δύο ακραίους, ιεραρχημένους πόλους της κοινωνικής-χωρικής ανέλιξης.⁴⁶ Η παρατήρηση αυτή έχει κάποια σημασία, αν θεωρήσουμε ότι βρισκόμαστε σε περίοδο ταχέων εξελίξεων των κοινωνιών,⁴⁷ όπου η κατασκευή «σωματοποιημένων» κοινωνικών διακρίσεων με «ιερό» χαρακτήρα συντελεί στην κοινωνική μεταβολή.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι μια συγκεκριμένη αντίληψη για το σώμα

45. M. Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge and Kegan Paul, London 1966 και *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*, The Cresset Press, London 1970.

46. Από κοινωνιοψυχολογική σκοπιά, θα μπορούσαμε στη συνέχεια να διερευνήσουμε κατά πόσον ισχύει μια τέτοια αντίληψη για το σώμα κάθε φορά που μια ομάδα βρίσκεται σε ανάλογη, ενδιάμεση θέση μεταξύ δύο άλλων, που αξιολογούνται ως «κατώτερη» και «ανώτερη» αντίστοιχα.

47. «As Bourdieu (1984) and Elias (1978 [1939], 1983) have noted, the search for distinction which can result in such outcomes has a long history. What is notable about the present period, however, is that these processes are becoming more extreme and more pervasive (C. Shilling, «Educating the body: physical capital and the production of social inequalities», *Sociology*, 25, (1991), σσ. 653-672, όπως αναφέρεται στο Mellor και Shilling, *ό.π.*, σ. 194).

(έννοούμενο ως «εργαλείο») συνδέεται ιδιαίτερα με κάποιες μορφές κοινωνικότητας («τυπικοί σύνδεσμοι») και προάγει «εξατομικευμένα» πειθαρχημένα σώματα, δηλαδή «εξατομικευμένα» (σύμφωνα με τις κυρίαρχες αξίες του πολιτισμού μας) υποκείμενα. Οι «κοινωνικές αναπαραστάσεις» μάς επιτρέπουν με τον καλύτερο τρόπο να προσεγγίσουμε τέτοιες μορφές κοινωνικότητας, εφόσον στηρίζονται σε γνωστικά προσανατολισμένες, συναινετικές κοινωνικές σχέσεις, όπου το ατομικό στοιχείο «συνδέεται» με το συλλογικό μέσω της «αναπαράστασης».

Επιπλέον, όμως, έχουμε επανειλημμένα διατυπώσει το ενδιαφέρον που θα είχε, κατά τη γνώμη μας, η στροφή των ερευνών των «κοινωνικών αναπαραστάσεων» προς τις πλευρές εκείνες της «αναπαράστασης» που έχουν αισθητικό-αισθητηριακό χαρακτήρα.⁴⁸ Η αναφορά στις

48. Βλ. Jodelet, Ohana, Biadi, Rikou, *Représentations de la contagion et SIDA, Connaissances, Représentations, Comportements. Sciences Sociales et Prévention du SIDA*, A.N.R.S., Nov. 1994, σσ. 87-97, Ρίκου (Parcours des lieux urbains..., ό.π.: «Αθήνα: Αστική πραγματικότητα..., ό.π.: «Σώμα, χώρος..., ό.π.). Τόσο σε έρευνες που σχετίζονται με την ασθένεια, τη μετάδοση, το θάνατο όσο και σε έρευνες όπως αυτή στην οποία αναφερόμαστε εδώ, που αφορά στην πόλη και στο χώρο γενικότερα, έχουμε διαπιστώσει τη σημασία της αισθητικής διάστασης των κοινωνικών αναπαραστάσεων αλλά και τη διασύνδεση μεταξύ αισθητικής και ηθικής, πολιτικής και δημιουργικής όψης της διαδικασίας της «αναπαράστασης» ως κοινωνικής. Υπό αυτή τη σκοπιά, επανατίθεται και το ζήτημα της ορολογίας, ειδικά της μετάφρασης όρων όπως *représentation*, η οποία για ορισμένους θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «παράσταση», αλλά έχει ωστόσο επιλεγεί ο όρος «αναπαράσταση» από τους Παπαστάμου και Μαντόγλου (*Κοινωνικές αναπαραστάσεις. Σύγχρονες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995). Κρατούμε τον όρο αυτό διότι χρησιμοποιείται πλέον ευρέως στον ελληνικό χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας αλλά και διότι δεν πάει να τονίζει το στοιχείο της «ανα-παραγωγής» μιας εικόνας που διαφαίνεται στη γνωστική προσέγγιση των αναπαραστάσεων (βλ. την «ιδρυτική» για τον τομέα μελέτη του Moscovici, (*La Psychanalyse, son image, son public*, PUF, Paris 1961), για την ψυχανάλυση ως *corpus* θεωρίας και πρακτικών που «αναπαράγεται» ως «αντικείμενο» της κοινής λογικής), παρότι υπογραμμίζεται

αισθήσεις στην έρευνα που παρουσιάσαμε ενισχύει την άποψη αυτή, ενώ οδηγεί και σε ευρύτερους προβληματισμούς καθώς φαίνεται να παραπέμπει σε μορφές υποκειμενικότητας που αντιστέκονται στην «εξατομίκευση», όπου το μοναδικό συνδέεται άμεσα με το συλλογικό, το κοινώς εννοούμενο «υποκειμενικό» με το «αντικείμενο» του, μέσω της σωματικής εμπειρίας της «συγκίνησης».

Το ζήτημα του «υποκειμένου» σχετίζεται απόλυτα με το ζήτημα της σωματικότητας, καθώς διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης του σώματος υπονοούν διαφορετικά «υποκείμενα» της ανθρώπινης δράσης. Μέσα στην ιστορία των κοινωνιών μας, το σώμα εμφανίζεται ως το «υλικό» εκείνο υπόβαθρο που καθιστά τον καθένα μοναδικό μέσα στην ιστορία της ζωής του, δηλαδή την ιστορία του σώματός του που αρχίζει με τη σύλληψη και τελειώνει με το θάνατό του. Σήμερα, η χρήση της έννοιας της «σωματοποίησης» (embodiment)⁴⁹ ανακινεί το ερώτημα της «υποκειμενικότητας» και του συνδέσμου της με την «αναπαράσταση».

διαρκώς από τους υποστηρικτές της έννοιας αυτής η αυτόνομη και δημιουργική της διάσταση, δεδομένο που θα συνηγορούσε, ίσως, υπέρ μιας άλλης μεταφραστικής επιλογής («παράσταση»).

49. Δ. Μακρυνιώτη, «Ο κοινωνικός στιγματισμός του εαυτού και του σώματος», Εισαγωγή στο E. Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, (μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001 (1η έκδ. Prentice Hall, 1963) σ. 32. Η συγγραφέας σημειώνει: «Ο όρος 'σωματοποίηση', σύμφωνα με τα παραπάνω, ευνοεί τη διερεύνηση των συστηματικών αντιφάσεων και αμφιβολιών που προκύπτουν από την υλικότητα, την αντικειμενικότητα και την αισθαντικότητα του σώματος και εγείρει έναν προβληματισμό σχετικά με την αντίθεση ανάμεσα στις διανοητικές και τις σαρκικές μορφές γνώσης. (...) Η αναγνώριση των αισθήσεων ως πηγής γνώσης μέσα στις νεωτερικές συνθήκες όπου κυριαρχεί η επιστημονική έννοια της αντικειμενικότητας και η επιτήρηση, συνθήκες που κατά τους Mellor και Shilling συνθέτουν το αποκαλούμενο σκοπικό καθεστώς της νεωτερικότητας (Mellor και Shilling, *ό.π.*, σ. 157), στρέφει το ενδιαφέρον των μελετητών σε ζητήματα σχετικά με την ιεράρχηση των αισθήσεων ως πηγών άντλησης πληροφοριών και συγκρότησης σημασιών».